

Holokaust u Karlovcu

Graša, Maja

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:695369>

Rights / Prava: [In copyright](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2021-12-05**

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST

Maja Graša

HOLOKAUST U KARLOVCU
Diplomski rad

Zagreb, siječanj 2021.

SADRŽAJ:

1. Uvod
2. Antisemitizam
 2. 1. Antisemitizam u Hrvatskoj i u Karlovcu
3. Karlovačka židovska zajednica do 1941. godine
4. Ustaški pokret u Karlovcu
5. Protužidovska propaganda u NDH
 5. 1. Izložba "Židovi"
 5. 2. Protužidovska propaganda na primjeru karlovačkog tjednika *Hrvatska sloboda*
6. Lišavanje Židova svih prava
7. Oduzimanje židovske imovine
8. Hapšenja, deportacije i logorski sustav NDH
 8. 1. Logor Danica
 8. 2. Logorski sustav Gospić – Velebit – otok Pag
 8. 3. Logorski sustav Jasenovac
9. Hapšenja i deportacije karlovačkih Židova
10. Spašeni i preživjeli
11. Zaključak
12. Bibliografija
13. Prilozi

1. Uvod

Kod pripremanja za jedan od svojih ispita iz suvremene hrvatske povijesti ili samo kod čitanja literature koja se odnosi na prošlostoljetnu hrvatsku povijest nerijetko sam u poglavljima o Holokaustu na marginama mogla pročitati komentare prijašnjeg korisnika knjige. Najčešće su to bili komentari koji su ublažavali navedene činjenice o počinjenim zločinima ustaša ili su pak navodili vlastite brojke koje su oni smatrali "realnijima". Isprva se nisam obazirala na to, nije me to previše ni iznenadilo, jer sam svjesna trenda negiranja značaja ustaških zločina. No, takve nepozvane komentare sam vidjela dovoljno puta da me tema dodatno zainteresira, ne samo tema ustaških zločina već, točnije, Holokausta. U skladu s interesom za povijest rodnog grada, odlučila sam istražiti tijek Holokausta u Karlovcu. Započela sam s radovima Slavka i Ive Goldsteina, točnije s memoarskim zapisima Slavka Goldsteina *1941. Godina koja se vraća* a koja dokumentira godinu života u Karlovcu pod ustaškom vlasti i koja mi je bila vrelo informacija, dok mi je monografija Ive Goldsteina *Holokaust u Zagrebu* poslužila kako bih prikazala tijek Holokausta u Hrvatskoj, odnosno u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i to zatim primijenila na lokalnoj razini, na primjeru Karlovca. Holokaust u Karlovcu prikazan je kroz donošenje legislative u okviru koje se vršio Holokaust, zatim prikazujući propagandni aparat države na primjeru karlovačkog tjednika *Hrvatska sloboda* i na kraju prikazujući tijek hapšenja i deportacija karlovačkih Židova koristeći se arhivskim izvorima, novinama kao izvanrednim povijesnim izvorom i literaturom koja je već obrađivala ovu temu.

Rad se sastoji od pet većih dijelova koji obrađuju teme antisemitizma, propagandnog sustava NDH, zakonodavnog okvira Holokausta, logorski sustav NDH i sudbinu karlovačkih Židova. Poglavlje o antisemitizmu u prvom dijelu donosi općenit prikaz razvitka modernog antisemitizma na temelju Taguieffove knjižice *Antisemitizam i Izvora totalitarizma* Hanne Arendt. U drugom dijelu poglavlja prikazana je pojava antisemitizma u Hrvatskoj i u Karlovcu. Protužidovski propagandni sustav prikazan je na primjerima iz karlovačkog ustaškog glasila *Hrvatska sloboda* i na temelju *Psihologije Holokausta* Boška Zuckermana i *Medija i promidžbe u NDH* Marija Jareba. Zakonski sustav NDH prikazan je u dva poglavlja koja obrađuju obespravljenje židovskog stanovništva te oduzimanje njihove imovine. Slijedi poglavlje o logorskom sustavu NDH koje donosi sažete prikaze o tri logora u koje su u najvećoj mjeri deportirani karlovački Židovi, o logoru Danica, gospićkom logorskom sustavu kao prvom logoru smrti u NDH i o jasenovačkom logorskom sustavu kao najvećem logorskom sustavu u NDH. Na kraju, uz informacije o hapšenjima i deportacijama karlovačkih Židova, kratki su biografski prikazi nekih od istaknutih karlovačkih Židova, dok posljednje poglavlje donosi priče o načinima spašavanja Židova.

U Državnom arhivu u Karlovcu su me upozorili kako oni nemaju mnogo materijala o karlovačkim Židovima, no ono nije toliko šturo kako sam očekivala. Od arhivskog materijala u najvećem se broju nailazi na razne molbe (molbe o nošenju židovskog znaka, molbe puštanja iz logora, molbe za dopuštenje putovanja) i rješenja lokalne vlasti, osobito među spisima Poglavarstva grada Karlovca u Državnom arhivu u Karlovcu. Takve se molbe nalaze i u Državnom arhivu u Zagrebu, kao i popis žrtava koji identificira one koji su rođenjem iz Karlovca.

2. Antisemitizam

Antisemitizam je u pojednostavljenoj i jezgrovitijoj definiciji rasna, nacionalna, vjerska i socijalna nesnošljivost spram Židova koja se očituje diskursom kojim se šire lažne optužbe, pronose zlokobne glasine i klevetnička prokazivanja. Zbog trajnosti i postojanosti u povijesti nesnošljivost prema Židovima naziva se i "najdugotrajnijom mržnjom". No, kod autora koji odbacuju tezu o "vječnom antisemitizmu" razlikuju se antijudaizam kao mržnja na religijskoj osnovi i antisemitizam kao mržnja na rasnoj osnovi. Pojam antijudaizam koristi se kako bi označio odbacivanje Židova kao nacije i židovstva kao religije i oblika kulture. Antijudaizam je utemeljen u kršćanskim teološko-religijskim argumentima i prisutan još od antičkih vremena, dok je antisemitizam proizvod modernog doba i javlja se kao reakcija na emancipaciju Židova. Obilježava ga rasna diskriminacija utemeljena u stereotipovima i pseudoznanstvenim argumentima.¹

Antisemitizam je ideologija po kojoj su Židovi zbog svoje vjere, nedovoljnog patriotizma te osobito zbog svojih rasnih osobina pogubni i opasni za druge narode i kulture. U antisemitskoj retorici Židovi su postali apstraktan pojam i utjelovljenje "židovske opasnosti" koja prijete židovskim kvarenjem europskih naroda i židovskom dominacijom. Židovi su zamišljeni kao unutarnji neprijatelji nacije i kao nepoželjne u europskim društvima jedino ih se moglo protjerati u emigraciju, a u međuvremenu ih isključiti iz političkog, ekonomskog i kulturnog života. Mit o "židovskoj opasnosti" demonizira Židove i svodi ih pod zajednički nazivnik mitskog entiteta "židova" koji je konstruiran kao neprijatelj ljudskog roda, zločinac, kozmopolitski nomad, eksploator i varalica.²

U svakoj antižidovskoj konfiguraciji nalazimo nepromijenjene predmete optužbi i preformulirane negativne glasine i stereotipove. Te negativne predodžbe možemo nazvati antižidovskim mitovima koji predstavljaju ideološku dimenziju antisemitizma. Imaju dvostruku funkciju, da legitimiraju antižidovsko nasilje različitim oblicima racionalizacije te mobiliziraju mase protiv Židova, odnosno da podržavaju ili potiču mržnju i strah spram naroda koji se smatra

1 Hrvatski enciklopedijski rječnik, s.v. "Antisemitizam."; Pierre-Andre Taguieff, *Antisemitizam*, prev. Vanda Kušpilić (Zagreb: Tim press, 2017), 8-9.

2 Taguieff, *Antisemitizam*, 13, 51.

stranim, neprijateljskim i pokvarenim. Taguieff izdvaja sedam velikih antižidovskih mitova koji na različite načine omogućavaju dehumanizaciju Židova: (1) mržnja spram ljudskog roda, optužba za ksenofobiju ili separatizam prisutna od antike; (2) ritualno ubojstvo i kanibalizam, također prisutno od antike, a u 19. stoljeću ponovno prisutno u antisemitskim pamfletima; (3) bogoubojstvo, središnja optužba kršćanskog antijudaizma koja podrazumijeva optužbe da su Židovi "ubojice Krista" i "đavolji sinovi"; (4) prokletstvo vječnog lutanja, stara legenda o "lutajućem Židu" koja potvrđuje moderne optužbe za nomadizam i kozmopolitizam naroda "bez domovine"; (5) podmuklost, lihvarstvo i financijska špekulacija koji podrazumijevaju pripisivanje Židovima nagona za iskorištavanjem i dominacijom, kao i glavnog negativnog stereotipa o "parazitu"; (6) sklonost urotništvu i kovanju zavjera motiviranih željom za dominacijom i iskorištavanjem koja kulminira u organiziranju megazavjere s ciljem gospodarenja svijetom; (7) rasizam, odnosno ideja o rasnoj superiornosti za koju se smatra da proizlazi iz božjeg odabira, optužba je protiv židovskih nacionalista u drugoj polovici 20. stoljeća. Tih sedam velikih optužujućih mitova kruže u obliku legendi i glasina i omogućavaju stigmatizaciju, kriminalizaciju i demonizaciju Židova te stvaraju apstraktni subjekt "Židova" praćen skupom negativnih obilježja.³

Hannah Arendt u svom djelu *Izvori totalitarizma* odbacuje teoriju o "vječnom antisemitizmu" jer je apologetska i jer pruža mogućnost izbjegavanja odgovornosti tvrdnjama kako je mržnja prema Židovima normalna i prirodna reakcija kojoj povijest daje samo više ili manje prilika. Ona isto tako tvrdi da je moderni antisemitizam rastao proporcionalno sa slabljenjem tradicionalnog nacionalizma u desetljećima prije izbijanja Prvog svjetskog rata, kao i da je Europi tada nenacionalni, intereuropski židovski element postao predmetom mržnje zbog svog beskorisnog bogatstva i prezira zbog nedostatka moći. Židovi nisu pripadali nijednoj od klasa u zemljama u kojima su živjeli, niti su činili posebnu klasu. Posebna državna zaštita, koja se manifestirala kroz razne povlastice, priječila je njihov ulazak u klasni sustav ili pak vlastito etabliranje kao klase. Zato što su bili posve nemoćna skupina, uhvaćena u opće i nerješive sukobe, Židove se moglo optužiti za te sukobe i učiniti da oni izgledaju kao skriveni tvorci svega zla.⁴

Moderne antižidovske ideološke i političke konstrukcije povezane su s rasizmom i nacionalizmom, a biti antisemitom značilo je boriti se protiv unutarnjeg i vanjskog neprijatelja kojeg utjelovljuju Židovi kao pripadnici opasne "semitske rase". Izgradnja "čistih narodnih organizama" značilo je da nema mjesta onima koji slabe "narodnu snagu". U tom "novom poretku" u Europi nije smjelo biti Židova jer su uzrok slabljenja i konačnog uništenja svakog "narodnog organizma". Karakteristike židovske rase izvire iz imaginarne percepcije pojma krvi, negativne

3 Taguieff, *Antisemitizam*, 55-58.

4 Hannah Arendt, *Izvori totalitarizma*, prev. Mirjana Paić-Jurinić (Zagreb: Disput, 2015), 3-24.

rasne osobine su "Židovima u krvi" i zato među njima nema nikakve razlike, svi Židovi predstavljaju jedan nepromjenjivi rasni kolektiv.⁵

Hitlerova ideologija sastojala se od dvije glavne sastavnice: ideji o uklanjanju Židova i o osvajanju životnog prostora. Njemački je pojam države počivao na krvi, podrijetlu i rasi, a njemačke manjine u Poljskoj, Čehoslovačkoj i drugdje bili su "rasni srodnici" Reicha koje je trebalo "osloboditi". Hitlerova rasna teorija nastala je pod utjecajem djela de Gobineaua i Chamberlaina. Joseph Arthur de Gobineau sredinom devetnaestog stoljeća objavio je djelo *Esej o nejednakosti ljudskih rasa* u četiri sveska u kojem ističe podjelu na bijelu, crnu i žutu rasu te nadmoć bijele nad ostalima. Izdvaja arijevence, porijeklom iz Središnje Azije, kao prvake bijele rase koji su u dijelu Francuske, u Engleskoj, Irskoj, Nizozemskoj, Skandinaviji te između Rajne i Hannovera još uvijek viša rasa, dok su na jugu Europe onečistili vlastitu rasu miješanjem s drugima. U skladu s tim, Hitler je vjerovao da miješanje viših i nižih rasa izaziva kulturnu, političku i rasnu propast. Godine 1899. Houston Stewart Chamberlain objavio je djelo *Osnove devetnaestog stoljeća* u kojem tvrdi kako je rasa ključ razumijevanja povijesti. Po njemu su samo Nijemci, koje naziva Teutoncima, vrijedni baštiniti prošlost, odnosno grčku filozofiju i umjetnost, rimske zakone i osobu Isusa Krista.⁶

U Hitlerovoj retorici Židovi su poslužili kao prigodan žrtveni jarac i uzrok svih njemačkih nevolja. "Židovi" su postali apstraktan pojam oko kojeg su se vrtile Hitlerove opsesije i koje su dodatno potpirivane teorijama o rasnoj čistoći i "svjetskoj židovskoj zavjeri" koja nastoji uništiti europsku kulturu, moral i politički poredak. Za Hitlera i njegove sljedbenike Židovi su postali najveća opasnost za opstanak Reicha. Percipirani su kao pogubni za njemačke vrijednosti i kao skupina koja narušava njemačku rasnu čistoću i stoga je likvidacije navodne židovske moći bila od nacionalne važnosti. Ideja rasne čistoće imala je i mobilizacijski učinak za nacistički režim. S dolaskom nacista na vlast, Hitlerova je osobna vizija o uništenju Židova postala državna politika. Hitler se jasno odlučio za planirani antisemitizam, ozakonjeni, ističući ga kao "antisemitizam razuma" koji po njegovu mišljenju jedini može dovesti do rješenja "židovskog pitanja". Donose se zakoni s ciljem izbacivanja Židova iz svih sfera javnog, društvenog i gospodarskog života Reicha što je u konačnici trebalo dovesti do potpunog izгона Židova s teritorija države. "Rješavanje židovskog pitanja" u početku je uključivalo planove preseljenja i evakuacije Židova s područja Reicha, i s tim povezano nasilje nad Židovima kojim bi se isti potaknuli na preseljenje, no nakon invazije na SSSR u lipnju 1941. godine onemogućen je masovan premještaj Židova izvan Europe. Od tada se kao način "oslobađanja od Židova" počela nametati ideja o istrebljenju. Na konferenciji u Wannseeu u siječnju 1942. godine donesena je odluka o "konačnom rješenju" židovskog pitanja u

5 Boško Zuckerman, *Psihologija Holokausta* (Zagreb: Bet Israel, 2011), 29, 84, 88.

6 Ian Kershaw, *Do pakla i natrag: Europa 1914.-1949.* prev. Vuk Perišić (Zaprešić: Fraktura, 2017), 302.; Michael Burleigh, *Treći Reich: nova povijest*, prev. Vuk Perišić (Zaprešić: Fraktura, 2012), 120, 129.

Europi, odluka koja je uključivala plan o fizičkoj eliminaciji europskih Židova. Ubrzo nakon toga počinju deportacije Židova u novostvorene koncentracijske logore na istoku.⁷

2. 1. Antisemitizam u Hrvatskoj i u Karlovcu

Otkad su 1781. godine *Ediktom o toleranciji* cara Josipa II. Židovi stekli pravo naseljavanja u svim zemljama Habsburške Monarhije, ono teče sporo, ali sigurno. Već je prva generacija doseljenika bila pod utjecajem prosvjetiteljskih ideja i oni već u prvim desetljećima 19. stoljeća traže društvenu emancipaciju i građanska prava što im je i ostvareno 1873. godine kada stječu punu građansku ravnopravnost. Iako su bili ravnopravni, na Židove se dugo gledalo kao na strano tijelo. Ipak, barijere su polako nestajale kao rezultat napretka i jačanja modernog građanskog društva. Najviše antisemitskih ispada bilo je tridesetih godina 19. stoljeća, tijekom revolucionarnih godina 1848. i 1849. i zatim potkraj stoljeća, no istovremeno, krajem 19. stoljeća i početkom 20. stoljeća, građanska javnost i ojačale institucije građanskog društva potiskuju te ispade izvan glavnih društvenih kretanja. Novi val antisemitskih ispada pokrenut je tridesetih godina 20. stoljeća pod utjecajem sve jače nacističke propagande.⁸

U Hrvatskoj se antisemitizam javlja tridesetih godina 19. stoljeća, za vrijeme hrvatskog nacionalnog preporoda. Na Židove se gleda kao na strance, došljake, koji pričaju uglavnom njemački ili mađarski jezik, što nije bilo dobro prihvaćeno u općoj atmosferi borbe za hrvatski jezik i identitet. Iako je takav slučaj bio s prvom generacijom doseljenika, sljedeća je generacija, ona rođena u Hrvatskoj, poznavala jezik i bila dijelom javnog, društvenog i kulturnog života. Osim početne jezične barijere, postojao je tradicionalni zazor prema strancima obilježen raznovrsnim ukorijenjenim predrasudama o Židovima, a najdublji je bio vjerski zazor kojeg obilježava vjerovanje prisutno još od antike da su Židovi ubojice Krista i da zbog toga moraju vječno ispaštati. Istovremeno su tijekom 19. stoljeća Židovi stjecali ravnopravnost i to svojevrsno proturječje pokazuje kako su u procesu razvitka modernog građanskog društva stalno prisutna dva oprečna gledišta – jedno nedemokratsko i nesnošljivo, kasnije blisko rasizmu i drugo liberalno, demokratsko i modernizatorsko.⁹

Unatoč svemu, antisemitizam u Hrvatskoj nije ojačao kao u nekim drugim europskim zemljama, što zbog njihove malobrojnosti u Hrvatskoj, što zbog složenih međunacionalnih odnosa unutar Austro-Ugarske Monarhije. Židovi su u Hrvatskoj najbrojniji bili u sjevernoj Hrvatskoj,

7 Kershaw, *Do pakla i natrag*, 301-302.; Burleigh, *Treći Reich: nova povijest*, 124.; Taguieff, *Antisemitizam*, 88-90, 100.

8 Ivo i Slavko Goldstein, *Holokaust u Zagrebu* (Zagreb: Židovska općina Zagrebi Novi Liber, 2001), 25, 29-31.

9 Ivo Goldstein, "Antisemitizam u Hrvatskoj: korijeni, pojava i razvoj antisemitizma u Hrvatskoj," u *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, ur. Ognjen Kraus (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1996), 13-14.; Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 29.

konkretnije u Zagrebu, gdje ih je 1857. godine živjelo 625. Iste je godine u Karlovcu živjelo 59 Židova. Do 1880. godine broj zagrebačkih Židova raste na 1 285, a karlovačkih na 266. Na prijelazu stoljeća u Hrvatskoj živi oko 20 000 Židova, od tog broja njih 3 237 živi u Zagrebu, a 311 u Karlovcu.¹⁰

Karlovac je prema dolasku Židova bio tolerantniji nego neki drugi gradovi što pokazuje činjenica da je gradnju sinagoge 1870. godine podupirao i velik broj Karlovčana nežidova. Dok, primjerice, u Varaždinu nije bio takav slučaj gdje izgradnja sinagoge nije prošla bez otpora građana. U skladu s tim, u Karlovcu je bilo manje antisemitizma nego u drugim gradovima sjeverne Hrvatske čemu je vjerojatno pridonosila činjenica da su karlovački Židovi bili integralan dio karlovačkog gospodarskog, društvenog, kulturnog i sportskog života. Potkraj 19. stoljeća, Hrvatsku zahvaća novi val antisemitskih ispada kao reakcija na montirani proces protiv Židova u mađarskom mjestu Tisza-Eszlar gdje su optuženi za navodno ritualno ubojstvo djevojke. Optužbe su pale u vodu kad je otkriveno da je navodni svjedok lagao. Hrvatska inteligencija, politički prvaci i novinska glasila u većini su se suprotstavili valu antisemitizma. Za zagrebačke *Narodne novine* optužbe za ritualno ubojstvo su "srednjovječni atentat na Židove" i "divljaštvo". Jedino je Ante Starčević u pravaškoj *Slobodi* izražavao protužidovsko raspoloženje, koje je prestalo kad je proces završen oslobađajućom presudom. U Karlovcu je tada najgorljiviji i najagresivniji antisemit bio pravaš Grga Tuškan koji je na izborima u travnju 1883. godine izabran u općini Švarča. Karlovac tada još nije bio administrativno jedinstveni grad, već je podijeljen u četiri općine: Rakovac, Švarča, Banija i grad Karlovac. Tuškanov odnos prema Židovima vidljiv je u njegovom govoru iz 1900. godine u kojem, između ostalog, tvrdi kako u svojem političkom djelovanju već preko 30 godina dokazuje kako su Židovi krivi za sve: "Kako rekoh, treba najprije naći onog protivnika koji je skrivio ovo stanje... Tko je taj krivac? Prije je vladao običaj u Francuskoj, a češće i kod nas, kad se što neugodno dogodilo, da se uzvraćalo 'Cherchez la femme! (tražite ženu!). Svemu zlu i nevolji u nas kriv je drugi; na stran sa Cherchez la femme – kod nas vrijedi Cherchez les Juifs! - tražite Židove!'. Na njegove je antisemitske ispade karlovačko gradsko poglavarstvo moralo reagirati 1885. godine i na prijedlog zastupnika Igora Vukića donesena je odluka kojom se župni uredi mole da u crkvama proglase "neistinitost puknutog glasa da Židovi žene kolju".¹¹

Novi je val antisemitizma u Hrvatskoj pokrenut tridesetih godina, pod utjecajem nacističke propagande i s jačanjem novostvorenog ustaškog pokreta. Iako, treba naglasiti da ustaški pokret u vrijeme svog nastanka, početkom tridesetih godina, ne naglašava mržnju prema Židovima, već

10 I. Goldstein, "Antisemitizam u Hrvatskoj," 14; Melita Švob, *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu* (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 2010), 27.

11 Radovan Radovinović, "Židovi u Karlovcu: od osnutka Zajednice do njezina uništenja," *Svjetlo* 3/4 (2001): 90-92.; Slavko Goldstein, *1941. Godina koja se vraća* (Zagreb: Novi Liber, 2007), 191-192.

prema beogradskom režimu, a time i protiv Srba. Naglasak na antisemitizam stavlja se kasnije, pod utjecajem i pod pokroviteljstvom njemačkog nacizma. S objavljivanjem svojih *Načela* 1934. godine ustaški pokret pokazuje već izgrađeni ideološki sustav s elementima talijanskog fašizma, a elemente njemačkog nacizma unosi s preuzimanjem rasističkih antisemitskih teza. Isto tako, u elaboratu iz 1936. godine naslovljenom *Hrvatsko pitanje*, kao neprijatelji hrvatskog oslobodilačkog pokreta, odnosno ustaškog pokreta, ističu se "srpska državna vlast, međunarodno slobodno zidarstvo, Židovstvo i komunizam".¹² U Hrvatskoj se, neovisno od ustaškog pokreta, antisemitski ispadi pojavljuju u desničarskom hrvatskom tisku otprilike od 1933. ili 1934. godine. Osnovna je misao u tim napisima uglavnom uvijek ista, zagovaraju se hrvatski gospodarski i društveni interesi, a Židove se okrivljuje za loše gospodarsko stanje. Zagrebački list *Nezavisnost* tvrdi da su Židovi "najveće zlo u hrvatskoj privredi" i da treba "osigurati pravo na gospodarski razvoj, jer su do sada ta mjesta zauzeli Židovi". Jedna od duboko ukorijenjenih optužbi protiv Židova u Hrvatskoj bila je da su preplavili masonske lože. Isto tako, Židove su napadali kao komuniste, i kao kapitaliste, kao kozmopolite i kao nedovoljno patriotski orijentirane. Iza tih napisa stajali su pojedinci ili malobrojne skupine, ideološki bliski ustaškom pokretu, a ne masovni organizirani pokret niti je u Hrvatskoj postojala stranka s antisemitskim programom, a do osnivanja Nezavisne Države Hrvatske nije bilo ni nasilja nad Židovima. Naprotiv, veći dio javnosti protivio se takvim antisemitskim ispadima u medijima.¹³

U karlovačkom tisku antisemitskih napisa ili nije bilo ili su bili veoma sporadični. Ali zato, 1941. godine, kad je antisemitska propaganda dio režimske retorike, karlovačka *Hrvatska sloboda*, s podnaslovom *glasilo hrvatskog ustaškog pokreta u Karlovcu*, donosi obilje huškačkih antižidovskih, ali i antisrpskih tekstova. Tako su za gospodarske probleme grada krivi "razni Srbi, Židovi i pokvarena hrvatska inteligencija" koji "polako i neprimjetno uzimaju uzde našeg grada u svoje ruke."¹⁴ Isto tako, u maniri nacističke propagande, Židove se prikazuje kao špekulante, gramzive i lakome, s nagonom za iskorištavanjem i sa ciljem gospodarenja svijetom: "Židovstvo i kapital dva su nerazdvojiva pojma. Zarobljivanje i iskorištavanje radnog naroda po kapitalu znači u bitnosti robovanje židovima, a to je u strahovitoj opreci sa dostojanstvom hrvatskog naroda. (...) Njegove misli, njegov rad, uvijek gdje god se on nalazio usredotočene su samo na špekulaciju. Ta je sposobnost kod njih razvita do kulminacije. Ta sposobnost učinila ih je podlacima bezskrupulnim i perfidnim stvorenjima, spremnim na najgorja djela za postignuće njihovog cilja. Poznato je iskorištavanje političkih zapletaja i raznih ideologija za održanje njihove rase. A poznato je i to da su baš oni svojim novcem pripremili razne te zapletaje, kako bi u metežu prostizavali svoje interese.

12 I. Goldstein, "Antisemitizam u Hrvatskoj," 32-33.

13 Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 35-39, 44-45.

14 *Hrvatska sloboda*, broj 10., 5. srpnja 1941., str. 1.

Oni su u mogućnosti svojim kapitalom i svojim već spomenutim svojstvima stvarati moćne, a i strašne organizacije, najrazornijeg djelovanja."¹⁵

Reakcija Židova na antisemitske ispade dosta je blaga i uvijena i zapravo se svodi samo na prenošenje napisa liberalnog građanskog tiska u kojima se kritizira pojava antisemitskih ispada. List *Židov* pišući o položaju Židova u Europi početkom 1934. godine tvrdi da je "Jugoslavija zemlja koja je najmanje zatrovana antisemitizmom... u njoj jedva i treba da se govori u vezi nadiranja antisemitske bujice". Čak su Jugoslaviju 1938. godine svrstali među zemlje srednje i istočne Europe u kojima nema antisemitskih pojava. No, koliki su pritisak Židovi u Hrvatskoj osjećali pokazuje činjenica da se u nekoliko predratnih godina znatno povećao broj istupa iz židovstva, kao i promjena prezimena.¹⁶ Da su i karlovački Židovi bili svjesni da bi ih mogle zadesiti razne nevolje, pokazuje i aktivnost karlovačke Židovske općine koja je tijekom dvije predratne godine za svoje članove organizirala tečajeve za izobrazbu pojedinih zanata, jer "možda dolaze vremena u kojima će nam manuelne vještine biti jako potrebne".¹⁷ No, kao ni ostali hrvatski ili pak europski Židovi, nisu očekivali da će im biti oduzeta sva prava, sva imovina i svo dostojanstvo, a vjerojatno nisu mogli ni zamisliti strahote Holokausta.

3. Karlovačka židovska zajednica do 1941. godine

Prve židovske obitelji došle su u Karlovac krajem 18. stoljeća, nakon što je *Ediktom o toleranciji* Josipa II. iz 1781. godine Židovima dopušteno naseljavanje u zemljama Habsburške Monarhije. Najstarije karlovačke židovske obitelji bile su obitelji Weiss i Breyer. Ti su prvi doseljenici bili siromašni, bili su trgovci, torbari i pokućari. Do druge generacije stekli su neki imetak i 1860. godine stekli pravo na kupovanje kuća. Isto tako, od druge generacije ulaze u akademska zvanja i sve se češće bave medicinom ili pravom ili pak arhitekturom ili umjetnošću.¹⁸

Narodne novine 1847. godine navode kako je u Karlovcu 1845. godine živjelo 23 Židova, dok prvi službeni popis stanovništva na području Hrvatske iz 1857. godine popisuje 59 Židova u Karlovcu. Povjesničar Karlovca, Radoslav Lopašić, u knjizi *Karlovac – poviest i mjestopis grada i okolice* navodi kako je 1869. godine u Karlovcu živjelo 162 Židova. Možemo opaziti kako se u 12 godina karlovačka židovska zajednica skoro utrostručila. I u idućim popisima stanovništva vidljiv je porast židovskog stanovništva u Karlovcu. Na prijelazu stoljeća, 1900. godine, u Karlovcu živi 311 Židova, dok posljednji prijeratni popis iz 1931. godine popisuje njih 347 u gradu Karlovcu, a 15 u

15 Hrvatska sloboda, broj 10., 5. srpnja 1941., str. 2.

16 I. Goldstein, "Antisemitizam u Hrvatskoj," 45-46.; Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 35.

17 S. Goldstein, *Godina koja se vraća*, 24.

18 Radovinović, "Židovi u Karlovcu," 85

kotaru Karlovac. Može se pretpostaviti da se ta brojka nije mnogo mijenjala do 1941. godine i da je osnutak NDH zateklo oko 350 karlovačkih Židova.¹⁹

Do osnivanja vlastite općine, karlovački Židovi su bili članovi zagrebačke bogoštovne općine osnovane 1806. godine. Židovska općina u Karlovcu osnovana je 1852. godine, a sljedeće godine u Karlovac dolazi rabin Aron Reich. Osnivanjem ove Općine, Karlovac je postao središte okruga koji je obuhvaćao prostor od Jastrebarskog i Pisarovine sve do mora, a koji je u vrijeme osnutka imao više od 900 članova. Prvi predsjednik karlovačke Židovske općine bio je Filip Reiner koji je tu funkciju držao 35 godina. Filip Reiner je bio prvi imućni židovski poduzetnik u Karlovcu te je imao znatnu ulogu i utjecaj u društvenom životu grada. Kao gradski zastupnik podupirao je ilirski pokret koji je u Karlovcu imao snažno uporište. Isto tako, jedan je od utemeljitelja Vatrogasnog i Streljačkog društva, a zajedno s rabinom Aronom Reichom, pokrenuo je izgradnju karlovačke sinagoge koja je otvorena i posvećena 1871. godine. Prilog za gradnju židovskog hrama u Karlovcu dalo je i Gradsko poglavarstvo, što pokazuje da su gradnju podupirali i ostali Karlovčani. Izgradnja sinagoge je završena 1870. godine, a posvećena je sljedeće godine i bila je u funkciji sedamdeset godina. Godine 1946. zgrada je prodana, a šezdesetih godina srušena i na njenom mjestu niknuo je neboder.²⁰

Među najstarijim karlovačkim židovskim obiteljima bile su obitelji Weiss, Breyer, Froehlich, Heinrich, Herman, Kramer, Neufeld, Rendeli i Reiner. Obitelj Froehlich bila je vjerojatna najbrojnija židovska obitelj u Karlovcu. Obitelj Reiner imala je veliku ulogu u društvenom i kulturnom životu Karlovca. Sin Filipa Reinerja, Vilim, bio je dugogodišnji predsjednik Prvog hrvatskog pjevačkog društva *Zora* za čiji je značajniji uspon upravo on i zaslužan, a bio je i glavni organizator gradnje *Zorin doma*, gradskog kazališta koje je od otvorenja 1892. godine sve do danas središte karlovačkog kulturnog života. Mlađi Filipov sin, Vatroslav, bio je doktor prava, a svoju je odvjetničku praksu vodio iz vile Reinerovih koja je danas zgrada karlovačke Glazbene škole. Isto tako, bio je predsjednik karlovačke Židovske općine 32 godine, od 1908. do 1940. godine. Vatroslav Reiner je kao dugogodišnji vijećnik Gradskog zastupstva u velikoj mjeri zaslužan za urbanističko sređivanje i izgradnju Karlovca, osobito njegovih perivoja, parkova i šetališta. Bio je ujedno i prvi Židov koji je postao karlovački dogradonačelnik.²¹

David Meisel, rodnom iz Moravske, u Karlovac dolazi 1906. godine i postaje natkantor i tajnik Židovske općine. Navodno dolazi u Karlovac zbog međunarodne reputacije pjevačkog zbora "Zora" za koju je zaslužan Vilim Reiner. Godine 1921. Meisel postaje dirigent "Zore" koja pod

19 Radovinović, "Židovi u Karlovcu," 86.; Švob, *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu*, 27, 42.

20 Radovinović, "Židovi u Karlovcu," 88-90, 95.; Karlovački leksikon, 495-496.

21 Radovinović, "Židovi u Karlovcu," 93, 98-99.; Karlovački leksikon, 496.; S. Goldstein, *Godina koja se vraća*, 149-150.

njegovim vodstvom dostiže najvišu umjetničku razinu i postiže najveće uspjehe u svojoj povijesti. Meisel je bio kompozitor i aranžer zbarske glazbe za sve karlovačke pjevačke zborove i organizator brojnih glazbenih priredbi u *Zorin domu*. David Meisel bio je i poslovan čovjek, bio je vlasnik autobusnog poduzeća "Tapret".²²

Ivo Goldstein, inženjer agronomije, unuk je prvog karlovačkog rabina Arona Reicha. Nakon završenog školovanja neko vrijeme provodi u Palestini živeći tamo u kibucu. No, nakon poziva svog ujaka Lisandra Reicha da preuzme njegovu knjižaru, Goldstein sa suprugom Leom 1928. godine dolazi u Karlovac. "Knjižara Reich" zadržava svoje ime, a Goldstein znatno unapređuje poslovanje, održava pretplatničku mrežu i prodaju novina, časopisa i knjiga. Organizirao je i posudbenu knjižnicu te knjižara u njegovo vrijeme djeluje kao Gradska knjižnica s oko 1500 članova, 5000 naslova i 15 000 svezaka knjiga. Goldstein je pokrenuo i dva glasila, *Karlovačke novine* i *Karlovačke novosti* koji se nisu dugo održali. Knjižara je bila okupljalište lijevo orijentiranih Karlovčana, a sam Goldstein se deklarirao kao antifašist te je tijekom Španjolskog građanskog rata skupljao pomoć za republikance u ratu i u izlog knjižare stavljaio publikacije s antifašističkim ilustracijama.²³

4. Ustaški pokret u Karlovcu

Proglašenjem Nezavisne Države Hrvatske 10. travnja 1941. godine uspostavljena je ustaška vlast u Karlovcu. Do travnja 1941. godine, aktivnosti karlovačkih ustaša uglavnom su se svodile na čitanje ilegalne literature iz Italije, na upoznavanje s osnovnim idejama fašizma i nacizma, na raspačavanje manjeg broja brošura, novina i letaka te na prikupljanje oružja i pripremanja plana za podizanje oružanog ustanka i preuzimanja vlasti. Najčešće su se okupljali u postolarskoj radionici Augusta Pozderca u zgradi franjevačkog samostana.²⁴

Krajem 1940. godine formirana je prva ustaška ilegalna borbena jedinica u Karlovcu – ustaški borbeni vod. Članovi voda, nazvani ustaški jurišnici, bili su pretežno srednjoškolci, a za zapovjednika voda imenovan je gimnazijalac Željko Kurelac. Članovi voda maltretirali su građane, pisali prijeteća pisma i parole, raspačavali letke proustaškog sadržaja, razbijali prozore na kućama antifašista i izazivali neredu i tučnjave na javnim mjestima.²⁵

U jesen 1940. godine u Karlovac ilegalno dolazi skupina ustaških emigranata iz Italije s ciljem pronalaženja simpatizera, organiziranja ilegalnog ustaškog rukovodstva i osnivanja borbenih

22 Radovinović, "Židovi u Karlovcu," 99.

23 Radovinović, "Židovi u Karlovcu," 99-100.; Karlovački leksikon, 166.; S. Goldstein, *Godina koja se vraća*, 18.

24 Tomislav Majetić, "Okupacioni i ustaški režim u Karlovcu 1941 – 1945," u *Karlovac: 1579 – 1979*, ur. Đuro Zatezalo (Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979), 537.

25 Isto 537.

jedinica. Prvi ustaški simpatizeri birali su se i regrutirali iz redova frankovaca i klerikalaca, a bilo ih je i među hrvatskim oficirima jugoslavenske vojske. Jedan od njih bio je pukovnik Ivan Tomašević, zapovjednik 53. pješачkog puka i zapovjednik karlovačkog garnizona. On je zajedno s Antom Nikšićem, vođom karlovačkih ustaša, još u ljeto 1937. godine izradio detaljan plan preuzimanja vlasti.²⁶ Odvjetnik i sudac, rođen u Gospiću, Ante Nikšić dolazi u Karlovac 1937. godine gdje je predsjednik Kotarskog suda, a zatim i Okružnog suda. Isprva jugoslavenski opredijeljen, pristupa ustaškom pokretu i ubrzo se profilira kao vođa karlovačkih ustaša kad je stavljen na čelo Ustaškog stana. Ilegalno rukovodstvo hrvatskog ustaškog pokreta za Karlovac, tzv. Ustaški stan, osnovao je u veljači 1941. godine karlovački odvjetnik Vladimir Židovec. Na čelo Ustaškog stana dolazi Ante Nikšić u čijem su se uredu i održavali sastanci njegovih članova na kojima se grupa ustaša pripremala za preuzimanje vlasti i dolazak talijanskih i njemačkih vojnih snaga. Osim Vladimira Židovca i Ante Nikšića među prvim članovima Ustaškog stana bili su Feliks Židovec, odvjetnik i otac Vladimira Židovca, Ivan Betlehem, Hinko Karl i Zdravko Berković.²⁷

Na dan proglašenja NDH, u rano poslijepodne, kroz Karlovac je prolazila dugačka kolona automobila koja je prevozila hrvatskog bana Ivana Šubašića, podbana i generala Nedeljковиća i mnogo drugih istaknutih civilnih i vojnih ličnosti koji su napuštali Banovinu Hrvatsku. Kretali su se u smjeru Slunja i Bihaća, a u Karlovcu im se s grupom oficira pridružio zapovjednik karlovačkog vojnog područja, pukovnik Radovanović. Istovremeno se u stanu Ante Nikšića, a potom u kancelariji Feliksa Židovca, u tzv. *crnoj sobi*, sastaju članovi Ustaškog stana i na osnovu direktive dobivene od ustaškog rukovodstva u Zagrebu donose odluku o preuzimanju vlasti. Članovi ustaškog pokreta, odjeveni u civilna odijela, obilježeni trakom preko rukava, natpisom "U" i kukastim križem, uz pomoć pristaša pokreta gotovo su bez otpora preuzeli vlast u gradu. Tijekom noći je Ante Nikšić uz pomoć sudskih stražara zauzeo sudove, Hinko Karl zgradu policije, a potpukovnik Stjepan Sertić je zauzeo vojarne i razoružao preostale časnike i vojnike jugoslavenske vojske uz pomoć nekoliko oficira i pripadnika poluvojnih organizacija Hrvatske seljačke stranke (Hrvatske građanske zaštite pod zapovjedništvom Zdravka Berkovića i Hrvatske seljačke zaštite pod vodstvom Franje Družaka). Sertić je odmah osnovao novo zapovjedništvo grada kojem se stavio na čelo. Svoju vlast u Karlovcu ustaše su započeli proglašom kojim se građane upozorava na pokoravanje novom režimu i na kažnjavanje smrću onih koji mu pokušaju pružiti bilo kakav otpor.²⁸

Dana 11. travnja kroz Karlovac su prošle prve njemačke vojne jedinice i nastavile dalje u smjeru Bosne, dok je 13. travnja u Karlovac stigla prva talijanska vojna jedinica i oko 200 ustaških emigranata predvođenih Antom Pavelićem. U gradu ih je dočekala grupa građana, predstavnici

26 Isto 538.

27 Karlovački leksikon, 419, 653; Tomislav Majetić, "Okupacioni i ustaški režim u Karlovcu 1941 – 1945," 538.

28 Karlovački leksikon, 114, 652; Tomislav Majetić, "Okupacioni i ustaški režim u Karlovcu 1941 – 1945," 538.

ustaškog pokreta i predstavnici privremenog državnog rukovodstva tzv. domovinskog vodstva na čelu sa Slavkom Kvaternikom. Ante Pavelić je u sljedeća dva dana, zajedno sa Slavkom Kvaternikom, pregovarao s izaslanicima Njemačke i Italije o teritorijalnoj obuhvaćenosti NDH, o položaju, priznavanju i odnosima NDH s Njemačkom i Italijom. U noći 15. travnja Pavelić odlazi prema Zagrebu.²⁹

Između 10. i 15. travnja ustaše se nastoje učvrstiti na vlasti, normalizirati funkcioniranje gradske uprave i legalizirati rukovodeće političko tijelo ustaškog pokreta – Ustaški stan. Reorganiziraju Gradsko poglavarstvo i Redarstvenu stražu te mijenjaju nazive i organizaciju sudova. Provjeravaju lojalnost, nacionalnost i vjeroispovijest zaposlenog osoblja i otpuštaju sve službenike Srbe, Židove i sve koje su smatrali sumnjivima i opasnim za režim. Ustaški stan legaliziran je 16. travnja i prvim legalnim članovima imenovani su Ante Nikšić, Feliks Židovec, Vladimir Židovec, Mane Bilović, Ivan Klarić, Zdravko Berković, Hinko Karl i Ivan Gromes. Prvih tjedana NDH Ustaški stan je držao svu vlast u Karlovcu. Dana 17. travnja Feliks Židovec imenovan je gradonačelnikom, Marko Mikac predstojnikom Kotarskog suda, a Ante Nikšić predstojnikom Sudbenog stola dok je Hinko Karl imenovan predstojnikom Gradskog redarstva, a Milan Tomljenović nadzornikom Redarstvene straže. Ante Nikšić imenovan je i povjerenikom za grad i kotar Karlovac. Feliks Židovec 6. lipnja podnosi ostavku na položaj gradonačelnika i zamjenjuje ga Ivan Laufer kojeg već 3. srpnja na tom položaju zamjenjuje Franjo Deak koji vrši dužnost gradonačelnika do rujna 1944. godine.³⁰

Formiranje Velike župe Pokuplje službeno je proglašeno 13. srpnja 1941. godine. U sastav župe ušli su grad i kotar Karlovac, kotari Jastrebarsko, Pisarovina, Vojnić i Vrginmost. Do 1945. godine župani Velike župe Pokuplje bili su Ante Nikšić, Nikola Tusun, Viktor Gutić, Ivan Betlehem i Tomislav Grgić. Od 1942. do 1943. godine Ante Nikšić je na funkciji ministra unutrašnjih poslova NDH, a potom vrši dužnost izaslanika NDH u Italiji. Godine 1945. s obitelji odlazi u Argentinu.³¹

Na području župe osnovan je Ustaški stožer sa zadaćom organiziranja, propagiranja i okupljanja ustaša. Stožernici u Velikoj župi Pokuplje su do 1945. godine bili Marko Ivić, Ivan Dovgan, Stjepan Ilić i Slavko Dević. Ustaški stožer Karlovac imao je 46 ustaških dužnosnika koji su radili na širenju i jačanju ustaških misli i ideja. Župska redarstvena oblast osnovana je u listopadu 1940. godine i u njoj je nadležnosti bilo održavanje javnog reda i sigurnosti te suzbijanje unutarnje i vanjske protudržavne i razorne propagandne djelatnosti. Njom su do 1945.

29 Tomislav Majetić, "Okupacioni i ustaški režim u Karlovcu 1941 – 1945," 538.; Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, 2. izd. (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, 1978), 78-82.

30 Isto 538, 539.; Karlovački leksikon, 116

31 Karlovački leksikon, 610, 419

godine rukovodili Hinko Karl, Ivan Betlehem, Ivan Gromes, Milan Stilinović, Đuro Ivković, Alojz Čukman, Josip Verhazs, Franjo Družak i Ivan Hočevar.³²

Nakon osnivanja najvažnijih organa nove vlasti rukovodstvo Ustaškog stana svim državnim uredima upućuje dopis kojim se od službenika zahtijeva pristupanje ustaškom pokretu. Do kraja lipnja 1941. godine ustaškom pokretu su pristupili i položili zakletvu vjernosti gotovo svi službenici državnih ustanova. Do kolovoza se u ustaški pokret učlanilo 2 868 Karlovčana. No, već početkom 1942. godine dopis Velike župe Pokuplje kaže kako se državni službenici ne mogu siliti da pristupe pokretu. Iz pokreta istupa dio činovništva i većina ostalog građanstva, dok u pokretu ostaju ustaški funkcioneri, gotovo svi službenici zaposleni u policiji, dio službenika zaposlen u državnim uredima i poduzećima te poneki građanin. U prosincu 1942. godine u ustaškom pokretu bilo je učlanjeno oko 300 građana, a u ožujku 1944. godine tek 120 Karlovčana.³³ Koliko je slab bio interes za razne ustaške manifestacije pokazuje i dopis Gradskog poglavarstva iz lipnja 1942. godine kojim se sve gradske činovnike i namještenike "podsjeća" da moraju prisustvovati na svim službenim i ustaškim priredbama jer je "opaženo već više puta, da gradski namještenici ne dolaze u punom broju na razne službene i ustaške manifestacije, te priredbe 'Pomoći', već samo njih nekolicina, a što nikako nije u skladu sa službenom disciplinom, povjerenim dužnostima i rodoljubljem, što se mora zahtijevati od svih gradskih činovnika i namještenika, naročito danas, kad je nakon toliko stoljeća i silnih žrtava konačno osnovana Nezavisna Država Hrvatska zaslugom našeg Velikog Poglavnika (...) Protiv svakog onog činovnika ili službenika koji neće moći opravdati svoj izostanak zaista vrlo važnim razlozima, bit će proveden smjesta disciplinski postupak."³⁴

Prema Tomislavu Majetiću prva uhićenja u Karlovcu su izvršena uoči Pavelićeva dolaska u grad kad je 12. travnja iz predostrožnosti uhićeno 16 osoba. Potom je 14. travnja uhićeno njih još oko 20, a 16. travnja još 50 osoba.³⁵ No, Slavko Goldstein tvrdi kako je 13. travnja uhićeno dvadesetak ili više Karlovčana. Oni su bili istaknuti građani srpske nacionalnosti, nekoliko najpoznatijih komunista i dva Židova, njegov otac Ivo Goldstein i Filip Reiner, odvjetnik i vođa karlovačkih cionista.³⁶

Prva ubojstva dogodila su se u noći 5. svibnja kad su iz svojih domova odvedena trojica karlovačkih Srba i pogubljena u šumi nedaleko grada. Petorica pripadnika ustaškog borbenog voda, među njima i njihov vođa Željko Kurelac, upali su u stan i kancelariju odvjetnika dr. Milana Vujičića, pretražili su njegovu kancelariju i spalili mnoge njegove spise, a njega odveli sa sobom. Iste večeri su sa sobom povel i Gojka Janjanina, kapetana propale jugoslavenske vojske i

32 Tomislav Majetić, "Okupacioni i ustaški režim u Karlovcu 1941 – 1945," 539, 540.

33 Isto 540.; Karlovački leksikon, 115, 116

34 HR-DAKA-0010 Poglavarstvo grada Karlovca 1941-1945, spis 16 677/42, kutija 6.

35 Tomislav Majetić, "Okupacioni i ustaški režim u Karlovcu 1941 – 1945," 544.

36 S. Goldstein, *Godina koja se vraća*, 17.

željezničara Dušana Dokmanovića. Već iste noći su o Vujičićevu uhićenju raspravljali članovi karlovačkog Ustaškog stana. Feliks Židovec, njegov sin Vladimir Židovec i Mane Bilović zahtijevali su istragu o počinjenim ubojstvima i kažnjavanje počinitelja. Uz njih su pristali Ivan Klarić i Zdravko Berković dok su istragu blokirali Ante Nikšić, Hinko Karl i Ivan Gromes. Nakon što istraga o počinjenim ubojstvima nije provedena ni nakon službenog izvješća predanog Ministarstvu unutarnjih poslova, neki članovi Ustaškog stana distanciraju se od pokreta. Feliks Židovec daje ostavku na mjestu gradonačelnika i više se ne bavi politikom. Vladimir Židovec odstupa s položaja tajnika Ustaškog stana, imenovan je poslanikom NDH u Bugarskoj gdje ostaje do siječnja 1944. godine. I Ivan Klarić istupa iz članstva Ustaškog stana i odlazi u Zagreb gdje radi kao ravnatelj gimnazije. Poslije raspuštanja Ustaškog stana Mane Bilović nije pokušavao dobiti nove funkcije, no 19. srpnja 1941. godine prihvaća položaj karlovačkog ustaškog tabornika s kojeg je pomogao mnogim građanima gotovo cijelo vrijeme NDH.³⁷

Tijekom svibnja i lipnja 1941. godine stotinjak građana je upućeno u logore, većina njih odvedena je u logor Danicu. Najbrojnije masovno uhićenje izvršeno je u noći s 23. na 24. studenog 1941. godine kad je iz svojih kuća i stanova oko 150 građana transportirano u logore. Od siječnja do svibnja 1942. godine iz Karlovca je 96 osoba odvedeno u logore, a od rujna do kraja 1942. godine gotovo svi preostali Srbi i Židovi te "nepoćudni" Hrvati, odnosno neprijatelji režima.³⁸

5. Protužidovska propaganda u NDH

Jedan od bitnijih elemenata medijsko-promidžbenog sustava NDH bila je antipropaganda, odnosno nabranje neprijatelja hrvatskog naroda i hrvatske države koji na različite načine rade na njihovu uništenju. Teme Jugoslavije, Srba i Velike Srbije te partizanskog pokreta bile su na udaru medija i promidžbe NDH tijekom cijelog ratnog razdoblja. No, po načinu provođenja, količini mržnje koju je sadržavala i huškanja na uništenje kompletne zajednice ističe se protužidovska propaganda.³⁹

U ideološkoj razradi programa ustaša, rasna politika, preuzeta u najvećoj mjeri od njemačkog nacionalsocijalizma, dobiva značajno mjesto i počinje se primjenjivati od prvog dana nove države. Prve zakonske odredbe donesene u NDH bile su o nacionalnoj i rasnoj isključivosti, usmjerene protiv Židova i Roma a s ciljem stvaranja "čistog hrvatskog životnog prostora". Novi je zakonodavni sustav popraćen s pomno izgrađenim propagandnim sustavom kojim se nastojalo opravdati postupke vlasti i izazvati odobrenje građana. Ustaše odmah po dolasku na vlast stavljaju

37 S. Goldstein, *Godina koja se vraća*, 75-88, 133.; Karlovački leksikon 653

38 Tomislav Majetić, "Okupacioni i ustaški režim u Karlovcu 1941 – 1945," 545-546.

39 Mario Jareb, *Mediji i promidžba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016), 816-817.

pod svoju kontrolu medije koji su im omogućili da dopru do svakog stanovnika i izlože mu svoju politiku. Budući da se ustaška načela i temelji NDH zasnivaju na vrijednostima "Nove Europe" u kojoj nema mjesta za Židove, antisemitska politika se morala opravdati protuhrvatskim djelovanjem Židova što se nastojalo postići konstantnim sadržajima o Židovima. Propagandno proklamiranje antisemitskih parola imalo je za cilj i učvršćivanje Pavelićeve vlasti koji time postaje ideološki i politički podoban za Hitlera i nacionalsocijaliste.⁴⁰ Stvaranje Nezavisne Države Hrvatske, kao rezultat nacionalnog oslobođenja hrvatskog naroda, povezivano je s izgradnjom "novog društvenog poretka" kao dijela većeg "novog europskog poretka" kojeg su utemeljili talijanski fašizam i njemački nacizam. Naglašava se izgradnja "čistih narodnih organizama", što znači da nema mjesta Židovima jer su zbog svojih "urođenih rasnih karakteristika" koje su neuništive smatrani uzrokom slabljenja i uništenja svakog "narodnog organizma".⁴¹

Kako bi se smirila savjest društvene svijesti zbog oštrem politike prema Židovima, razvijena je propagandna kampanja kojoj je cilj bio opravdati postupke spram Židova te kod ljudi izazvati ravnodušnost prema sudbini Židova. Već u prvim danima NDH, uspostavljaju se ustanove sa zadaćom ustroja i nadzora medijsko-promidžbenog sustava NDH koji je tek u siječnju 1942. godine zakonski i stvarno uređen osnivanjem jedne središnje ustanove – Državnog izvještajnog i promidžbenog ureda (DIPU) koji je djelovao pod Odjelom za promidžbu Predsjedništva vlade. No, već je u jesen iste godine DIPU ukinut, a njegove je poslove preuzelo novoosnovano Glavno ravnateljstvo za promidžbu Ministarstva narodne prosvjete.⁴²

Boško Zuckerman u svom djelu *Psihologija Holokausta* tvrdi kako su propagandne ideje protiv Židova u NDH osmišljene kao protužidovske idejne konstrukcije u tri faze: faza difamacije, faza dehumanizacije i faza demonizacije. Faza difamacije trebala je Židove, proglašene tradicionalnim neprijateljem hrvatskog naroda, dovesti na zao glas, ocrniti ih i osramotiti. Faza dehumanizacije uključuje razne vrste zabrana čime se ponižava Židove u NDH. Zabranjeno im je posjećivanje kavana i restorana, ograničeno im je kretanje gradom te su isključeni iz svih društvenih udruženja u NDH. Zabranjen im je rad u javnoj službi, a zabranjuje se i rad odvjetnicima, liječnicima, stomatolozima, veterinarima i apotekarima. Najočitija mjera dehumaniziranja bila je obaveza nošenja židovskog znaka. Treća faza, faza demonizacije, trebala je pokazati "židovsku duševnu opačinu" i razloge zbog kojih treba strahovati od Židova te se od njih i fizički odvajati. Naglašava opasnost od židovskog duha i krvi i ističe potrebu "biološke regeneracije". Židovi su nazivani kugom, bacilima i rak-ranom, a antisemitizam se definira kao "težnja da se razori leglo zla". Planski i sustavno se nastojalo izazivati mržnju prema židovskim sugrađanima koji su postali

40 Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 158.

41 Zuckerman, *Psihologija Holokausta*, 7, 29.

42 Jareb, *Mediji i promidžba u NDH*, 109-115.

savršeni krivci za sve društvene neprilike. Smatrani su zatvorenim, anacionalnim zajednicama, strancima, uljezima i neprijateljima. Označivši Židove kao moćnu i misterioznu snagu u svakom društvu, ustaška se vlast prikazivala kao oni koji rade za dobrobit i spas nacije. Konačni propagandni efekt trebao je za cilj imati "opravdanost" zakonskih odredbi i mjera na osnovu kojih su tisuće Židova deportirani.⁴³

5. 1. Izložba "Židovi"

Važan element izgrađenog propagandnog programa protiv Židova bilo je organiziranje javnih antisemitskih izložbi. U NDH je 1942. godine predstavljena putujuća izložba pod naslovom *Židovi: Izložba o razvoju židovstva i njihovog rušilačkog rada u Hrvatskoj prije 10. IV. 1941.: Rješenje židovskog pitanja u N.D.H.*, koju je osmislio i izradio židovski pododsjek DIPU-a. Izložba je nastala nakon masovnih deportacija Židova u NDH koje su bile opravdavane propagandnim materijalima u kojima su Židovi bili optuživani za gospodarsko iscrpljivanje Hrvatske te prikazivani kao prijetnja opstanku države. Osnovna misao izložbe bila je da je "židovsko pitanje riješeno". Uz mnoštvo propagandnoga materijala prikazivani su i nacistički antisemitski filmovi. Izložba se sastojala od šest dijelova: (1) *Židovi u najstarija vremena*. Primjeri, koji dokazuju da su Židovi u najstarija vremena bili istog značaja kao i danas. - Kako su se Židovi uvlačili među ostale narode. (2) *Židovsko naseljavanje u hrvatske zemlje od razorenja Jeruzalema 70. god. poslije Kr. do patenta o toleranciji god. 1782*. Čime su se kod nas bavili, kako su zarobljavali hrvatski narod, polagano, ali sigurno. (3) *Židovi u Hrvatskoj od 1782-1918*. Naglo jačanje Židova u Hrvatskoj. Kako su se uvlačili u redove plemstva, kako su požidovljavali hrvatsku javnost. (4) *Židovi kao saveznici hrvatskih tlačitelja od 1918-1941*. Kako i zašto su Srbi i Židovi jednako ugnjetavali Hrvate. Hrvatski prirad u židovskim rukama. (5) *Dani slobode*. Kako je ustaška Hrvatska riješila židovsko pitanje. (6) *Židovi u ostalim zemljama*. SSSR je u verigama židovstva. Englesko plemstvo pomiješano židovskom krvlju. SAD ima na čelu Židova, njezinom politikom i gospodarstvom upravljaju Židovi.⁴⁴

Ova je izložba bila još jedan propagandni pokušaj opravdavanja postupaka vlasti spram Židova i uvjeravanja hrvatskog naroda u njihovu ispravnost. U promidžbenom videu koji je bio dio izložbe rečeno je kako se "sređivalo gradivo koje će iznijeti na vidjelo sav podzemni rad Židova i koje će zauvijek otvoriti oči i onim zadnjim rijetkim Hrvatima koji zavedeni židovskom promidžbom još misle da su Židovi kod nas bili nevina jagnjad koja je Hrvatima željela dobro." Izložba je otvorena u Zagrebu 1. svibnja 1942. godine, a potom je obišla Karlovac, Osijek, Vukovar,

43 Zuckerman, *Psihologija Holokausta*, 18-27.

44 Jareb, *Mediji i promidžba u NDH*, 123.; Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 410-411.

Zemun i Sarajevo.⁴⁵ U Karlovcu je izložba bila otvorena od 4. do 15. lipnja 1942. godine, smještena u prostorijama "Hrvatskog doma". Dana 8. lipnja, "da bi se omogućilo svim državnim i samoupravnim službenicima pogledati izložbu 'Židovi', koja je ovih dana otvorena u Karlovcu", gradsko poglavarstvo je predstavnike svih ureda za dane 10. i 11. lipnja tražilo da "dadu dopust podređenom osoblju kako bi jedan dan bio za posjet izložbe, a drugi dan bi namještenici mogli pogledati slikopise, koji se u savezu s izložbom daju u ovdašnjim slikokazima. Izložba je smještena u prostorijama 'Hrvatskog doma' i otvorena je od 8 sati u jutro do 7 sati poslije podne. Slikopisi se daju ovim redom: *Vječni žid* – slikokaz 'Svačić', *Židov Süss* – slikokaz 'Hrvatski narodni slikokaz', svaki dan u 4 sata po podne. Ulaznina za izložbu i sve slikokaze iznosi 10 kuna po osobi"⁴⁶

Priređivanju i promicanju ove protužidovske izložbe posvećena je velika pozornost što pokazuju brojni promidžbeni materijali (brošure, katalogi, film, brojni prilozi u tisku) i činjenica da je prikazana u više gradova.⁴⁷

5. 2. Protužidovska propaganda na primjeru karlovačkog tjednika *Hrvatska sloboda*

Karlovački tjednik *Hrvatska sloboda*, s podnaslovom *glasilo hrvatskog ustaškog pokreta u Karlovcu*, izlazio je od 26. travnja do 19. srpnja 1941. godine u ukupno 12 brojeva, a jedan od urednika mu je bio i poznati karlovački književnik Stjepan Mihalić. Svi su brojevi, osim prvoga, sačuvani u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu i u Gradskoj knjižnici u Karlovcu.

Tjednik je obilovao zloćudnim huškačkim člancima kojima se nastojalo ocrniti i osramotiti nepoželjne građane, pravoslavno i židovsko stanovništvo te strance. U rubrici *Uzduž i poprijeko* četvrtog broja pitaju se: "U Karlovcu se nalaze mnogi, koji tu nisu zavičajnici, a možda su pomalo i nepotrebni. Kako bi bilo da odu svojim kućama?"⁴⁸ Članci *Hrvatske slobode* veličaju hrvatskog radnika i seljaka dok Židove prikazuju kao parazita, kao nemoralne i zle i kao prijetnju hrvatskom gospodarstvu i kulturi: "Židovstvo i kapital dva su nerazdvojiva pojma. Zarobljivanje i iskorištavanje radnog naroda po kapitalu znači u bitnosti robovanje židovima, a to je u strahovitoj opreci sa dostojanstvom hrvatskog naroda. Mi znamo da zgrtanje kapitala i gramzljivost za imetkom potiskuje i ubija u čovjeku sve plemenite odluke i osjećaje, a prva mu je i jedina briga zadovoljenje materijalnog života. Mi ćemo rijetko naći kapitalista odnosno židova, koji se bavi kakovim plemenitim i uzvišenim radom, u koliko to ne čini iz špekulacije."⁴⁹ S ciljem ocrnjivanja Židova prikazuje se stanje u karlovačkim poduzećima koje su držali Židovi, a u kojima su hrvatski

45 Jareb, *Mediji i promidžba u NDH*, 124.; Zuckerman, *Psihologija Holokausta*, 107.

46 HR-DAKA-0010 Poglavarstvo grada Karlovca 1941-1945, spis 15 608/42, kutija 6.

47 Jareb, *Mediji i promidžba u NDH*, 127.

48 *Hrvatska sloboda*, broj 4., 16. svibnja 1941., str. 4.

49 *Hrvatska sloboda*, broj 10., 5. srpnja 1941., str. 2.

radnici redovito iskorištavani: "Nigdje u Hrvatskoj, a jedva i u bivšoj Jugoslaviji, nisu hrvatski radnici bili toliko izrabljivani, kao u Karlovcu. (...) Pitajte Leu Fišera, Tozu Ilića, braću Kochorn i njima slične i jednake. Što se njih tiče hrvatski radnik, koji im je samo sredstvo za zaradu, samo roba na tržištu."⁵⁰

U opširnim člancima o tvornici parketa Leona Fischera ili o Kochorn tvornici pletene robe prikazani su neljudski radni uvjeti, a vlasnici istih kao izrabljivači hrvatskih radnika i silovatelji hrvatskih djevojaka kojima je jedini interes gomilanje bogatstva. "Kako god je Fischerova tvornica za radnike pakao, tako je pravi zemaljski raj za njega i njegove prijatelje. Noću, dok bijedni hrvatski radnici, stvaraoci Fischerova profita, leže polumrtvi od umora u svojim dupljima, g. Leo Fischer bi organizirao divne zabave, na kojima bi mu zavidili i sami bogovi s Olimpa (...) Hrvatski radnički krugovi u Karlovcu vjeruju i znadu, da je Leu Fischeru i svim takovim Fischerima u Hrvatskoj došao kraj."⁵¹ "Poduzeće je [Kochorn tvornica pletene robe], dakako, kao i najveći postotak karlovačkih industrija u 100% židovsko. Osim kompletne familije Kochorn, tu je činovnik, a ujedno i inkvizitor Herman Schlesinger. (...) Držimo, da nije potrebno posebno napominjati, kako ti došljaci i mišlju i riječima i djelom mrze sve, što je hrvatsko. Koliko radnica radi u toj tvornici? Koliko mladih života gine u tom arsenalu vlage i prašine? (...) Uza sve to činovnik tvornice nekakav Herman Schlesinger radnice zlostavlja i fizički napada. Uskrsnućem Hrvatske smatramo, da tu kulturnu sramotu treba odmah likvidirati. Jer to je gotovo veća sramota za našu sredinu, nego za mistera Kochorna, koji valjda i ne zna što je stid."⁵² Članci su pisani u maniri sveprisutnog protužidovskog raspoloženja s ciljem difamacije, dehumanizacije i demonizacije Židova i stvaranja "novih istina" o Židovima čiji je "pokvaren duh" prijetnja za male europske narode.

U broju 8 od 13. lipnja autor ovih članaka, Zlatko Fogadić, opravdava svoje tekstove jer navodno "nam neki predbacuju, da borba nije "fair", jer da se gg. Fišeri, Ilići, Kohorni i dr. ne mogu braniti", stoga tvrdi kako "mi govorimo javno. Dokaže li nam bilo tko, da nismo govorili istinu, mi ćemo mu rado ustupiti dovoljno prostora, jer nama nije do "fair" ili "unfair" igre, već do istine. A kakova je to istina? Takova, da kulturni čovjek ne bi mogao gotovo vjerovati, da je takovo stanje uopće i moguće u sredini, koja je vrlo rado brbljala o socijalnoj pravici" i na kraju zaključuje "u slijedećem broju, razumije se, da ćemo nastaviti onako, kako to i treba u ime Nove Hrvatske"⁵³ Čest motiv protužidovske propagande u NDH bio je prikazivanje Židova kao u dobrim odnosima s nekadašnjom jugoslavenskom vlašću koju su navodno podupirali u tlačenju hrvatskog naroda. Jedan od tipičnih zaključaka članaka o stanju u karlovačkim tvornicama je podsjetnik na to kako više

50 Hrvatska sloboda, broj 7., 6. lipnja 1941., str. 2.

51 Hrvatska sloboda, broj 4., 16. svibnja 1941., str. 2.

52 Hrvatska sloboda, broj 6., 30. svibnja 1941., str. 3.

53 Hrvatska sloboda, broj 8., 13. lipnja 1941., str. 3.

nema Jugoslavije koja je bila "Eldorado Židova" niti beogradskog režima koji je ranije navodno štitiio sad prokazane "parazite": "Hrvatska ne može biti eldorado raznih Fišera, Ilića, Kochorna i Papa. Što je bilo, više biti ne može. Sva ta gospoda treba da se miču, jer više nema Beograda, koji ih je štitiio. S Beogradom je svršeno. I baš tako, kako je svršeno s Beogradom, svršeno je i s njegovim saveznicima, a to su svi oni, koji su pili krv hrvatskog čovjeka, da bi gomilali bogatstvo i pljačkali hrvatsku zemlju."⁵⁴

Na zadnjoj stranici tjednika nalazila se rubrika *Uzduž i poprijeko*, uvijek bez potpisa, koja je u optuživačkom i huškačkom tonu objavljivala imena ljudi koji bi se trebali ili su se već našli u koncentracijskom logoru. U trećem broju, od 9. svibnja, pod naslovom *Tko je sve odveden u Zagreb* objašnjavaju: "U zadnjih nekoliko dana priča se po Karlovcu koješta. Spominju se ova ili ona imena, koja da su odvedena u Zagreb, ali sve bez pravog temelja. Da bi se znalo, što je na stvari, a što nije, donosimo popis svijju onih, koji su zaista po karlovačkim vlastima predani na daljnje postupanje suda u Zagreb. To su slijedeći: Dr. Lipovšćak Ivo, bivši šef policije; Radeka Milan, profesor; Sabljić Marko, bivši nastavnik učiteljske škole; Ing Ivo Goldštajn, knjižar; Josip Gjurić, novinar; Dr. Badovinac Nikola, advokat; Kozomarić Milan, trgovac; Matić Božidar, bivši policijski redar; Drakulić Stevan, bivši policijski penzioner, Mihajlović Janko, trgovac; Fišbajn Geza, bivši željeznički činovnik; Karan Petar, posjednik; Novaković Andrija, Žeželj Ante, Lončar Marko, Dragojević Dušan, bivši željezničari. Ukoliko se dokaže da bilo koji od iskazanih nije kriv, i da nije radio proti interesima hrvatskog naroda, taj će, razumije se, biti po sudu odmah pušten kući u Karlovac."⁵⁵ Taj animozitet se često odnosio i na ostale "strance" u gradu pa tako tvrde: "U tvornici "Roltex", čiji je vlasnik inače dobar Hrvat, namješten je još uvijek neki pan Havlek, koji naveliko zapostavlja Hrvate, a danas i više nego prije (...) Možda bi g. vlasnik te firme mogao štogod učiniti s tim Havlekom? Ovo je Hrvatska, a ne Prag."⁵⁶

Redovito se nabrajaju oni odvedeni ili u Zagreb ili u logor, "zna se zašto": "U zadnje vrijeme odvedeno je opet nekoliko lica sudu u Zagreb. Da bi Karlovčani znali, tko su ti, navodimo im imena: Jakšić Josip, zvan "Pepić"; Ulemek Miloš, trgovac; Vorkapić Andrija, knjižar; Rechnitzer Vlado, trgovac; Petrović Radovan, sudac; Adler Nikola, privatni činovnik; Mraović Dragomir, Dinić Đuro, Bulat Rade, Bulat Pantelija, Kukić Pavao, Paić Đorđe, Latinović Đorđe, Šali Milan, Skenzić Milan, Šašić Nikola, Vujnović Čedomir"⁵⁷ dok u šestom broju navode one odvedene u logor *Danica*: "Drnje je u Karlovcu nova riječ, i za to, sada popularno, mjesto jedva da se znalo u našem gradu do pred dva tri tjedna. Sada su tamo odvedeni – zna se zašto ovi Karlovčani: Maleša

54 Jareb, *Mediji i promidžba u NDH*, 820.; citat iz: Hrvatska sloboda, broj 7., 6. lipnja 1941., str. 3.

55 Hrvatska sloboda, broj 3., 9 svibnja 1941., str. 3.

56 Hrvatska sloboda, broj 5., 23. svibnja 1941., str. 4.

57 Hrvatska sloboda, broj 5., 23. svibnja 1941., str. 4.

Nikola, Marak Stevo, Pogačić Marko, Volić Fahrija, Dozet Božidar, Crevar Mile, Mlađan Nikola, Hajdin Đuro, Fišer Leo, Majsl David, Vajnberger Leo, Lopković Oskar, Glik Rudolf."⁵⁸ Ovdje imenovani, i mnogi drugi Karlovčani, uhićeni su pod optužbom da su „četnici“, „po nalogu“ ili „po naređenju Glavnog ustaškog stana“. Od ovdje imenovanih ljudi, za Dragomira Mraovića, Đuru Dinića, Milana Šalića i Nikolu Šašića ne pronalazim podatke što je bilo s njima nakon uhićenja, dok su svi ostali zatočeni u logoru Danica, osim Vlade Rechnitzera čije se ime nalazi na popisu jasenovačkih žrtava.⁵⁹

U sljedećim izdanjima nastavlja s prozivanjima i huškanjem: "Sve, što smo rekli za mister Kochorna, vrijedi u punoj mjeri i za mister Maxa Krakauera. Ne bilo mu u Hrvatskoj doskora traga."⁶⁰ "Savjetujemo gospodi, koja svim silama nastoje, da g. Lea Fišera izvuku iz Drnja, neka se kane ćorava posla. Jer, moglo bi se dogoditi, da i oni odu u Drnje, a sumnjamo, da bi im se tamo dopalo."⁶¹ "Tko ne pozna prof. Ružicu Reiner rođ. Bonacci? Mislimo da ju svatko pozna u našem gradu. Ta ona je bila 'nacionalno osveštena', 'jugoslavenskim duhom navudrena', a kako se čuje, bila je također 'crveno obojadisana'. Ako se itko iste ne sjeća napominjemo, da se ona nalazila većinom u društvu slijedećih osoba, koje su nam vrlo poznate zbog svog protuhrvatskog rada: prof. Maricom Marinković, dr. Verom Šarić, prof. Lazom Avramovićem i Milanom Radekom, te ženom knjižara Goldsteina."⁶² U broju 10 rubrike *Uzduž i poprijeko* nema već uredništvo na zadnjoj stranici tvrdi kako "za svaki članak imamo dovoljno dokaza, da je istinit, a tko misli, da smo ga nevinog napali, neka stvar preda sudu", dok autor članka o stanju u karlovačkim poduzećima, Zlatko Fogadić ili Z. F. kako je najčešće potpisan, rekla bih da izaziva protivnike: "Onom, koji je u noći 23. lipnja pucao na mene iz "gajbice" na promenadi, izričem moje sažaljenje nad tako lošim gađanjem. A onoj gospodi, koja su ga najmila, preporučam, da drugiput najme boljeg strijelca, jer ja pogađam odlično i revolverom, a ne samo perom, a ne volim borbe sa lošijim protivnikom od sebe."⁶³

6. Lišavanje Židova svih prava

Usporedo s medijskom antižidovskom propagandom tekla je i uspostava protužidovskog zakonodavnog sustava. Donesene zakonske odredbe logičan su slijed propagandnim aktivnostima. Novi je pravni okvir lišio Židove svih prava te ih stavio van zakona. Židovima je oduzeta sva imovina, onemogućen im je bilo kakav rad ili kulturna djelatnost, zabranjen ulazak u kavane i

58 Hrvatska sloboda, broj 6., 30. svibnja 1941., str. 5.; o daljnim sudbinama odvedenih u logore u poglavlju 'Hapšenja i deportacije karlovačkih Židova'

59 Zdravko Dizdar, *Logor Danica u Koprivnici 1941. - 1942.* (Koprivnica: Muzej grada Koprivnice: Bogadigrafika, 2017), 302-305.

60 Hrvatska sloboda, broj 7., 6. lipnja 1941., str. 4.

61 Hrvatska sloboda, broj 9., 28. lipnja 1941., str. 4.

62 Hrvatska sloboda, broj 11., 12. srpnja 1941., str. 3.

63 Hrvatska sloboda, broj 10., 5. srpnja 1941., str. 4.

restorane, ograničeno im je kretanje, nametnuto nošenje žutog židovskog znaka. Sve s ciljem isključivanja Židova iz društvenog i gospodarskog života, s ciljem da ih se osramoti i ponizi. Na taj je način ustaška vlast najbolje pokazala da "u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj nema mjesta Židovima".

Rasne odredbe, formulirane po uzoru na nacističke, objavljene su već 30. travnja 1941. godine. One su Židove lišile bilo kakve pravne zaštite i kao takve su temelj za progon i genocid. *Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti* definira da je "arijskog porijetla osoba, koja potječe od predaka, koji su pripadnici europske rasne zajednice ili koji potječu od potomaka te zajednice izvan Europe", kao i da su Židovima smatrane "osobe, koje potječu barem od troje predaka drugoga koljena (djedova i baka), koji su Židovi po rasi". *Zakonskom odredbom o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda* zabranjivalo se sklapanje braka između Židova i drugih osoba "nearijskog" podrijetla s osobama "arijskog" podrijetla. Isto tako, Židovi nisu smjeli zaposliti ženu "arijskog" podrijetla mlađu od 45 godina, nisu smjeli izvjesiti "hrvatsku državnu i narodnu zastavu" ili isticati "hrvatske narodne boje i embleme". *Zakonska odredba o državljanstvu* kao državljanina NDH prepoznaje samo "pripadnika arijskog porijekla, koji je svojim držanjem dokazao, da nije radio protiv oslobodilačkih težnja hrvatskog naroda i koji je voljan spremno i vjerno služiti hrvatskom narodu i NDH" i kao takav, državljanin NDH je "osoba, koja stoji pod zaštitom NDH". Prema tome, osoba "nearijskog" podrijetla nije smatrana državljaninom, niti je pod zaštitom države.⁶⁴

Ni istupanje iz židovske vjere nije moglo pomoći Židovima, jer je njihov položaj točno određen odredbom o rasnoj pripadnosti. U modernom antisemitizmu pojavljuje se teorija koja u svojim temeljima donosi ideje o židovskim tjelesnim karakteristikama, židovskoj krvi, židovskom duhu, židovskoj naravi, židovskoj misli. Židovski se narod poima kao specifičnu rasu čije karakteristike su "Židovima u krvi".⁶⁵ Zakonskom odredbom o prijelazu s jedne vjere na drugu od 3. svibnja i službeno je onemogućen prijelaz iz židovske vjere na katoličanstvo ili islam. Prijelaz cijelih obitelji na katoličanstvo ili islam nije značio i priznavanje "arijevskog" položaja, to je čak ukinuto i onima koji su ranije istupili iz židovstva.⁶⁶

Karlovački tjednik *Hrvatska sloboda* u svom drugom broju od 2. svibnja komentira donesene zakonske odredbe i zlosutno prijeti: "Zakon za zakonom niče, bolji od boljega (...) Nestat će hiljada nepotrebnih egzistencija, sviju onih što su živili u obilju, a nisu narodu koristili, nego samo štetovali. Taj golem i otrovan čir Hrvatska (...) uklonit će, kao što i treba, kirurškim zahvatom (...) ako želiš živjeti kako treba, prvi ti je zakon da se oslobodiš neprijatelja u kući. To je valjda

64 Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 118-122.; Hrvoje Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti* (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006), 377-381.

65 Zuckerman, *Psihologija Holokausta*, 84.

66 Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 121.

svakom jasno i razumljivo (...) Hrvatska ide naprijed (...) na tom svom putu naprijed, ona će satrti sve, što joj bude smetalo."⁶⁷

Nakon brzog donošenja zakonske regulative, uslijedile su razne molbe Židova čije bi pozitivno rješavanje moglo značiti povratak među punopravne građane. Karlovačkom trgovcu Ottu Ballu je u rujnu 1941. godine gradsko poglavarstvo, "kao prilog molbi za izdavanje arijevskog prava" izdalo potvrdu "kojom se potvrđuje, da se Ball Oto iz Karlovca nije nikada u svom radu isticao protiv hrvatskog pokreta, već da je bio lojalan građanin grada Karlovca. Ujedno se potvrđuje, da je imenovani oženjen sa Marijom r. Galac, koja je kći Galac Djure i Marije, koji su Hrvati i potomci stare ličke hrvatske porodice."⁶⁸ Supružnicima Kopp je u siječnju 1942. godine odbijena molba za dodjelu arijevskih prava: "povodom molbe Ide Kopp, supr. Mavre trg. pomoćnika iz Karlovca (...) kojom moli arijsko pravo za sebe i svog muža, sada u logoru, priopćuje se, da je molitelj odbijen s molbom".⁶⁹ Trgovcu Ballu je u prilog išao i mješoviti brak, no ni to mu nije pomoglo, deportiran je u Jasenovac gdje je i stradao 1941. godine. Njegovo je ime na popisu žrtava Javne ustanove Spomen-područja Jasenovac.⁷⁰

Zakonske odredbe od 30. travnja u sljedećim su se tjednima i mjesecima razrađivale i nadopunjavale novim odredbama i propisima. Tako je 6. svibnja donesena *Zakonska odredba o zabrani zaposlenja ženskih osoba u nearijskim kućanstvima*, kojom je detaljnije definirana ista zabrana iz odredbe o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskoga naroda. "Ženskim osobama arijskog porijekla ispod 45 godina starosti" zabranjuje se zapošljavanje "u kućanstvima Židova".⁷¹ S tim u vezi, karlovačka *Hrvatska sloboda* od 9. svibnja donosi obavijest kako "Hrvatski radnički savez nastoji, da bi dobile otpremninu sve one služavke, koje su radile kod Židova. Kako je poznato, po novom zakonu, služavka više ne može služiti kod Židova, ako je mlađa od 45 godina".⁷² Kućna pomoćnica kod obitelji Goldstein, Agata (Jaga) Đerek, ovu je odredbu ignorirala i nastavila raditi zbog čega je vjerojatno i uhićena 14. srpnja 1941. godine i nakon nešto više od mjesec dana provedenog u karlovačkom zatvoru pod policijskom pratnjom je protjerana u rodno selo, Banski Kovačevac.⁷³

Nadalje, 17. svibnja je na temelju naredbe Ministarstva narodnog gospodarstva NDH počelo otpuštanje svih Židova iz državne službe. Zabranjuje se rad odvjetnicima, liječnicima, stomatolozima, veterinarima i apotekarima. Dopusšteno je da židovski liječnici i stomatolozi mogu

67 *Hrvatska sloboda*, broj 2., 2. svibnja 1941., str. 3.

68 HR-DAKA-0010 Poglavarstvo grada Karlovca 1941-1945, spis 29 152/41, kutija 11.

69 HR-DAKA-0010 Poglavarstvo grada Karlovca 1941-1945, spis 33 92/42, kutija 12.

70 Pregled i pretraga poimeničnog popisa žrtava kcl Jasenovac 1941.-1945.

(<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7618>) (5. lipnja 2019.)

71 Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 145.

72 *Hrvatska sloboda*, broj 3., 9. svibnja 1941., str. 3.

73 S. Goldstein, *Godina koja se vraća*, 213, 225.

liječiti samo Židove i tada je na ulazu ordinacije morao stajati natpis o židovskom podrijetlu i zabrani liječenja "arijevaca".⁷⁴ Židovima je onemogućeno i kulturno djelovanje *Zakonskom odredbom o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda* od 4. lipnja. Po njoj "Židovi po rasi ne smiju nikakvom suradnjom utjecati na izgradnji narodne i arijske kulture" i zato im se zabranjuje svako "sudjelovanje u radu, organizacijama i ustanovama društvenog, omladinskog, športskog i kulturnog života hrvatskog naroda uopće, a napose u književnosti, novinarstvu, likovnoj i glazbenoj umjetnosti, urbanizmu, kazalištu i filmu". Istog je dana, 4. lipnja, donesena i *Zakonska odredba o promjeni židovskih prezimena* koja je dodatno pojasnila i proširila odredbu o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda od 30. travnja kojom su sve promjene "židovskih prezimena izvršene poslije 1. prosinca 1918. godine stavljene izvan krijeposti te se imaju zamijeniti s prvotnim prezimenima".⁷⁵ Povrh svih navedenih odredaba i zabrana kojima se Židove isključilo iz svakog oblika društvenog i gospodarskog života nove države, zabranjeno im je posjećivanje kavana i restorana, šetnje gradskim perivojima ili odlazak u javna gradska kupališta te im se boravak ograničava na određena gradska područja. Karlovačko Redarstveno ravnateljstvo je 9. svibnja izdalo odredbu po kojoj je "svim osobama židovske i pravoslavne vjere dopušteno kretanje po gradu Karlovcu samo u vremenu od 8 sati ujutro do 6 sati na večer."⁷⁶ Oduzeti su im radio aparati, fotoaparati, kinokamere i kinoprojektori, a točka na i židovske obespravljenosti i bespomoćnosti bila je naredba o nošenju židovskog znaka kojom ih se dodatno htjelo osramotiti i poniziti.⁷⁷ Tako je u Karlovcu 1. srpnja izdan nalog Predstojništva gradskog redarstva Karlovac po kojem "svi Židovi i Židovke imadu odmah predati svoje foto-kamere, kino-kamere i kino-projektore, naročito aparate marke 'Confax', 'Leica' i 'Retina'", također se "svima Židovima i Židovkama ili njihovim posrednicima ili poslugi, najstrožije zabranjuje kupovanje živežnih namirnica i povrća na trgu prije 10 sati" i na kraju "Židovi i Židovke iznad 14 godina starosti, imadu u roku od 3 dana kod svoje bogoštovne općine u Karlovcu preuzeti židovske znakove i iste odmah nositi kako je to već propisano".⁷⁸

7. Oduzimanje židovske imovine

Nakon navedenih rasnih odredbi slijedile su one koje su ozakonile oduzimanje židovske imovine. Sva židovska imovina postaje državnom imovinom. U njihova poduzeća postavljeni su povjerenici, a njihove kuće i stanovi dodijeljeni su ustaškim dužnosnicima. Što se tiče upravnog

74 Zuckerman, *Psihologija Holokausta*, 23.

75 Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 150, 227.; Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 179.

76 S. Goldstein, *Godina koja se vraća*, 141.

77 Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 122, 229-230.; Zuckerman, *Psihologija Holokausta*, 22-23.

78 Hrvatska sloboda, broj 10., 5. srpnja 1941., str. 3.

aparata, početkom svibnja je osnovan Ured za obnovu privrede koji je jedini bio ovlašten postavljati povjerenika i trgovati imovinom židovskih poduzeća. Dva je mjeseca kasnije Ured ukinut, a njegove je zadaće preuzelo novostvoreno Državno ravnateljstvo za gospodarsku obnovu, u praksi najčešće nazivano "židovska ponova" jer je preuzelo sva ovlaštenja oko trgovine sa židovskim imetkom. Sredinom rujna ovo je Ravnateljstvo spojeno s Državnim ravnateljstvom za obnovu, ovlaštenim za pitanja iseljavanja i imovine Srba, a potkraj 1941. ukinuto je i Državno ravnateljstvo za obnovu, pa je za židovsku imovinu od tada bilo nadležno Ministarstvo državne riznice, u kojem je osnovan Ured za podržavljeni imetak.⁷⁹

Dana 2. svibnja 1941. godine donesena je *Zakonska odredba o redovitom poslovanju i sprečavanju sabotaze u privrednim poduzećima* koja je bila uperena isključivo protiv Židova. Cilj joj je bio ozakoniti praksu oduzimanja židovskih poduzeća pod izlikom da se u njima vrše sabotaze. Početkom lipnja donesene su nove odredbe: *Zakonska odredba o označavanju židovskih trgovina*, *Zakonska odredba o sprečavanju prikrivanja židovskog imetka* te *Zakonska odredba o obvezatnoj prijavi Židova i židovskih poduzeća*.⁸⁰ Iako je odredba koja je to regulirala donesena tek u lipnju, već je 9. svibnja karlovačko Redarstveno ravnateljstvo naredilo "svim trgovcima Židovima da imaju u roku od 48 sati velikim slovima na svojim trgovinama napisati znak 'Židovska trgovina'".⁸¹

Od uspostave nove države uslijedila je manje ili više organizirana akcija za slamanje ekonomske moći židovskog kapitala pod pokrićem "podizanja hrvatske nacionalne privrede". Još od prvih dana ustaške vlasti taj proces karakterizira pljačka bilo pojedinaca bilo grupa ustaša. Taj je proces s jedne strane provođen kao beskrupulozna pljačka, a s druge na osnovu posebnih zakonskih odredbi kojima je pljačka provođena u ime države. Koliko je samovoljno oduzimanje židovske imovine od prvog dana uzelo maha pokazuje činjenica da je tek u listopadu 1941. godine donesena *Zakonska odredba o podržavljenju imetka Židova i židovskih poduzeća* kojom se nezakonito prisvajanje pokušalo obuzdati u korist države. Odredbom je židovska pokretna i nepokretna imovina određena kao "državno vlasništvo" čime je omogućeno pljačkanje u ime države, te su ranije provedene konfiskacije zakonski potvrđene.⁸²

Dana 31. svibnja 1941. godine donesena je *Zakonska odredba o ispražnjenju i naseljenju stambenih prostora iz razloga javne sigurnosti* prema kojoj "redarstvene oblasti mogu naredbom zabraniti opasnim i nepoćudnim osobama stanovanje i poslovanje u pojedinim predjelima mjesta, u pojedinim nekretninama, u zgradama i prostorijama, a iseljenje se obavlja "bez ikakvog otkaza i odštete". Odredba nije definirala tko su ni zašto su neke osobe "opasne i nepoćudne", no

79 Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 184.

80 Isto 179.; Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 173-174.

81 S. Goldstein, *Godina koja se vraća*, 168.

82 Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 183.; Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 178.

prvenstveno se odnosila na Židove i Srbe. Potom je 9. lipnja donesena *Zakonska odredba o izvlaštbi zgrada u korist države* prema kojoj "svaka zgrada, bila vlasništvo fizičke ili pravne osobe, može biti izvlaštena, ako je potrebna državi. Sa zgradom može biti izvlašteno i zemljište". Konačno, 11. kolovoza donesena je *Zakonska odredba o ispražnjenju i naseljavanju stambenih i poslovnih prostorija za potrebe javnih ureda* prema kojoj "redarstvene oblasti mogu za potrebe smještanja javnih ureda odrediti ispražnjenje pojedinih nekretnina, zgrada i prostorija te naložiti odlukom svim osobama, da ih imaju izprazniti u roku od mjesec dana". Ove tri zakonske odredbe omogućavale su ustaškoj administraciji i vojno policijskim službama istjerati iz stana bilo koga, bilo kada i bilo kamo. Najčešće su kao rezultat imale izbacivanje Židova iz stanova i njihovo koncentriranje u jednom dijelu grada, s ciljem lakše otpreme na konačno odredište.⁸³ Grad Karlovac 6. kolovoza 1941. godine moli odobrenje za raspolaganjem "dosadašnjeg vlasništva Židova g. Spitzer Roberta" i pritom naglašava kako "židovima na području grada Karlovca nije do danas, a ma baš ništa oduzeto, iako je notorno da su baš oni sav svoj kapital u glavnom nagnuli si na račun tog siromašnog radnika".⁸⁴

Iseljenje karlovačkih Židova iz njihovih kuća i stanova, pratit će posebno formirani stambeni odbor zadužen za podjelu stanova koji će "biti ispražnjeni nakon seljenja Židova iz središta grada" u područje "na periferiji grada".⁸⁵ Među spisima Gradskog poglavarstva Karlovac za 1942. godinu u Državnom arhivu u Karlovcu nalazi se 16 odluka trgovačkog suda u Karlovcu o podržavljenju imetka Židova: "Ured za podržavljeni imetak, odjela za državnu imovinu, navjeru i dugove, Državne Riznice Nezavisne Države Hrvatske podržavljuje u korist Nezavisne Države Hrvatske bez naknade niže opisani imetak vlasništvo židova: Herlinger Miroslav". Isto slijedi za imetak Rechnitzer Žige, Ing. Ive Goldsteina, Rosenfeld Samuela, Josipa Birnbauma, Ljudevita Singera, Alberta Ofnera, Šrenger Elze, Mizner Šandora, Singer Seline, Ing. Djure Bichlera, Richtmann Dragutina, Pavla Eislera, Meider Ferdinanda, Ernesta Eislera i Kramer Žige.⁸⁶ Stanovi židovskih obitelji su već od svibnja 1941. godine dodijeljivani ustaškim dužnosnicima, i do svibnja 1942. godine, kad su donesene ove odluke o podržavljenju, njihovi prijašnji stanovnici su već bili uhićeni i deportirani ili su sami otišli iz grada, najčešće u talijansku zonu gdje su bili sigurni od ustaškog progona. Stan Goldsteinovih je potkraj srpnja 1941. godine dodijeljen Franji Družaku, stožernom pobočniku za promidžbu u Ustaškom stožeru velike župe Pokuplje, a koji je u prvim danima

83 Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 199-200.

84 HR-DAKA-0010 Poglavarstvo grada Karlovca 1941-1945, spis 25 110/41, kutija 9.

85 Zuckerman, *Psihologija Holokausta*, 175.

86 HR-DAKA-0010 Poglavarstvo grada Karlovca 1941-1945, spisi od 14 504/42 do 14 508/42, od 14 809/42 do 14 812/42, od 14 915/42 do 14 920/42 i spis 16 740/42, kutija 6.

osnutka NDH sudjelovao u uspostavljanju nove vlasti i razoružavanju pripadnika jugoslavenske vojske.⁸⁷

Isto tako, Poglavarstvo u lipnju 1943. godine Državnoj Riznici šalje "popis podržavljenih zgrada, nad kojima ovo poglavarstvo vrši upravu i nadzor, a čija vrijednost premašuje 3,000.000". S popisa je vidljivo da su prijašnji vlasnici podržavljenih zgrada bili Židovi.⁸⁸

8. Hapšenja, deportacije i logorski sustav NDH

Hapšenja Židova počela su već u prvim danima ustaške vlasti. Prvih su tjedana to bila uglavnom pojedinačna hapšenja istaknutijih članova židovske zajednice. *Izvanredna zakonska odredba i zapovijed* od 26. lipnja 1941. godine ozakonjuje masovna hapšenja i deportacije Židova u koncentracijske logore te znatno proširuje zakonsku osnovu za sve vrste progona u NDH. Hapšenja su uključivala i starce, žene i djecu. Također je pojačana protužidovska kampanja kojoj je u medijima glavni slogan glasio "u NDH nema mjesta Židovima".

Zakonskom odredbom od 7. svibnja 1941. godine uspostavljeno je Ravnateljstvo za javni red i sigurnost (RAVSIGUR) kao središnja policijska ustanova za cijelu NDH, dok je 16. kolovoza osnovana Ustaška nadzorna služba (UNS) sa zadaćom da "pazi da cjelokupni rad ustaških organizacija i državnih ustanova bude u skladu s ustaškim načelima". UNS se prvotno sastojao od četiri ureda od kojih su prvi i treći bili nadležni za "rješavanje židovskog pitanja". Prvi je ured Ravnateljstvo ustaškog redarstva (RUR), i bio je nadležan za sva politička pitanja, izdavao je specijalne naredbe i upute svim državnim i ustaškim ustanovama, naređivao hapšenja i otpremanje u logore Židova, komunista, Srba, Roma i drugih. Treći ured, tzv. Ustaška obrana, bio je nadležan za koncentracijske logore, njihovu organizaciju, održavanje, osiguranje i tretman logoraša. U sklopu Ravnateljstva ustaškog redarstva, prvog ureda UNS-a, odmah je u rujnu 1941. godine uspostavljen Židovski odsjek. RAVSIGUR i UNS bili su jedini ovlašteni osnivati logore i slati uhapšene osobe u njih.⁸⁹

S prvim masovnim hapšenjima počinje se organizirati logorski sustav NDH. Najprije se osnivaju sabirni logori kao improvizirani privremeni smještaji za Židove, a zatim i koncentracijski logori koji su teoretski trebali biti mjesta prisilnog rada, no u praksi su bili mjesta masovnih likvidacija. Prve masovne likvidacije Židova vršile su se u logorskom sustavu Gospić – Velebit – otok Pag, a kulminirale su u logorskom sustavu Jasenovac u kojem je u 44 mjeseca postojanja stradalo više od polovice svih Židova u NDH. *Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i*

87 S. Goldstein, *Godina koja se vraća*, 216-217.

88 HR-DAKA-0010 Poglavarstvo grada Karlovca 1941-1945, spis 14 213/43, kutija 3.; tablica s popisom podržavljene imovine u 'Prilozima'

89 Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 153-155.; Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 185.

pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore kojom se formalnopravno ozakonio sustav logora donesena je tek 26. studenog 1941. godine do kada je velik broj ustaških logora već bio i ukinut.⁹⁰

Osnivanje logora i nadzor nad njima te slanje uhapšenih u logore bilo je u nadležnosti dviju ustanova: Ravnateljstva za javni red i sigurnost (RAVSIGUR), središnje policijske ustanove NDH, i Ustaške nadzorne službe (UNS) sa zadaćom nadziranja rada ustaških organizacija i državnih službi. Na čelu obje ustanove bio je Eugen Dido Kvaternik. Ravnateljstvo ustaškog redarstva (RUR), prvi ured UNS-a bilo je nadležno za hapšenja i otpremanja u logore, a treći ured UNS-a, tzv. Ustaška obrana, bio je nadležan za organizaciju, održavanje i osiguranje koncentracijskih logora te za tretman logoraša. Nakon ukidanja UNS-a u siječnju 1943. godine njegove nadležnosti preuzima RAVSIGUR, Ustaška vojnica i druge ustaške organizacije.⁹¹

Prva faza u organiziranju logorskog sustava NDH bilo je osnivanje sabirališta ili sabirnih logora. To su bili privremeni smještaji za velike grupe uhićenika obično smješteni na rubovima gradova u za to pogodnim zgradama poput zatvora, napuštenih tvornica ili škola, a ponegdje su za to poslužile i sinagoge. Iz tih sabirališta uhićenici su nakon nekog vremena, obično nakon nekoliko dana, u velikim grupama odvedeni u koncentracijske logore. Druga faza u organiziranju logorskog sustava odvija se istovremeno s prvom, a to je osnivanje koncentracijskih logora namijenjenih trajnijoj internaciji uhićenika ili pak brzom likvidaciji.⁹²

8. 1. Logor Danica

Prvi veliki koncentracijski logor osnovan je već 15. travnja 1941. godine u Drnju kod Koprivnice u napuštenim prostorima *Tvornice kemijskih proizvoda Danica* po kojoj je i dobio ime. Logor Danicu osnovalo je Ministarstvo unutarnjih poslova NDH, a zapovjednikom logora imenovan je Martin Nemeč koji je istovremeno bio i povjerenik za grad i kotar Koprivnicu. Od 4. lipnja 1941. godine dužnost zapovjednika logora obavlja Nikola Herman. Dana 18. travnja 1941. godine u logor stižu prvi logoraši, pojedinci koji su uhićeni u gradu Koprivnici i okolici, dok prva velika skupina logoraša stiže u Danicu 29. travnja i to 506 uhićenika Srba s područja Grubišnog Polja pod optužbom da su "četnici". Nekoliko je Hrvata i Židova pak bilo uhićeno pod optužbom da su "komunisti". Židovi su u svim mjestima, osim u Koprivnici, Ludbregu i Zagrebu, uhićivani zajedno sa Srbima, Hrvatima i ostalima, uglavnom kao tzv. "režimlje". Od šestotinjak Židova koji

90 Narcisa Lengel Krizman, "Logori za Židove u NDH," u *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, ur. Ognjen Kraus (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1996), 94, 97.; Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 276, 302.

91 Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 154-156.; Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, 185.

92 Krizman, "Logori za Židove u NDH," 94.

su bili internirani u Danici najviše ih je bilo iz Zagreba, a u manjem broju iz Bjelovara, Karlovca, Koprivnice i iz Sarajeva.⁹³

Pri dolasku u logor svi su uhićenici pretresani i maltretirani, oduzimani su im vrijedniji predmeti poput nakita te novac i zalihe suhe hrane. Zapljena novca i dragocjenosti od uhićenika dovedenih u Danicu bila je sankcionirana od Ministarstva unutarnjih poslova koje je na taj način pokušalo financirati održavanje logoraša. No, najveći dio onoga što je zaplijenjeno završilo je kod ustaških dužnosnika logora.⁹⁴

Do kraja lipnja logor Danica više nije mogao primiti velik priljev zatočenika koji su rezultat masovnih hapšenja po cijeloj NDH koji su započeli nakon njemačkog napada na SSSR dana 22. lipnja 1941. godine. Odluka o premještanju većine logoraša Danice donesena je 30. lipnja, kada je u logoru bilo 2 175 logoraša, i već je istog dana iz Danice otpremljen prvi transport od 280 logoraša za Gospić gdje je kaznionica Okružnog suda pretvorena u logor. Dana 8. srpnja 1941. godine izdana je zapovijed RAVSIGUR-a svim područnim policijskim vlastima da se u Danicu ubuduće ne upućuju pravoslavni i židovski uhićenici, već samo u Gospić. Prema iskazima logoraša, iz Danice je u Gospić upućeno šest transporta tijekom srpnja, 4., 9., 14., 18., 21. i 24. srpnja. Početkom rujna 1941. godine u logoru su ostali uglavnom Hrvati i Muslimani, nekolicina Srba oženjenih Hrvaticama, skupina Crnogoraca te skupina od 27 židovskih emigranata. Nakon što je gospićki logorski sustav rasformiran, logoraši iz Danice su upućivani u logore Jasenovac i Stara Gradiška te u logor Loborgrad. Logor Danica postojao je do rujna 1942. godine kada su preostali malobrojni logoraši upućeni u Zagreb ili u druge zatvore i logore, nekolicina njih je i puštena, a logor Danica je raspušten.⁹⁵

Na osnovi dosad prikupljenih podataka mogu se poimenično utvrditi 4 348 logoraša Danice, od kojih je 812 bilo Židova. Od 3 723 stradalih, najviše ih je stradalo u logorskom sustavu Gospić – Velebit – otok Pag, njih 2 167, od kojih je bilo 170 Židova.⁹⁶

8. 2. Logorski sustav Gospić – Velebit – otok Pag

Logorski sustav Gospić – Velebit – otok Pag bio je poprište prvih masovnih likvidacija Židova u NDH. Obuhvaćao je logor u Gospiću, logor u Jadovnu na Velebitu i logore Slana i

93 Zdravko Dizdar, "Ljudski gubici logora 'Danica' kraj Koprivnice 1941.-1942.," *Časopis za suvremenu povijest* God. 34 (2002): 379-383, 391-392.

94 Dizdar, "Ljudski gubici logora 'Danica'," 384.

95 Krizman, "Logori za Židove u NDH," 97-98.; Zdravko Dizdar, *Logor Danica u Koprivnici*, 90-91, 154-155, 167.

96 Dizdar, *Logor Danica u Koprivnici*, 182.

Metajna na otoku Pagu koji su, bez obzira što je riječ o više lokaliteta, kao jedinstven logorski sustav bili pod nadležnošću Župskog redarstvenog ravnateljstva u Gospiću.⁹⁷

Logor u Gospiću osnovan je još krajem svibnja 1941. godine, no služio je kao zatvor i sabiralište i u njega do druge polovice lipnja nisu upućivani masovni transporti uhićenika. Gospić je imao funkciju upravnog središta logorskog sustava od 18. lipnja 1941. godine, kad u grad stiže prvi masovni transport uhićenika, do druge polovice kolovoza iste godine kad je raspušten sustav logora Gospić – Velebit – otok Pag. Nije poznat točan datum raspuštanja gospićkog logorskog sustava. Sve brojniji transporti uhićenika stižu u Gospić nakon naredbe RAVSIGURA-a od 8. srpnja po kojoj se svi uhićeni pravoslavci i Židovi imaju otpremati u Gospić, a ne više u logor Danicu koji je postao premalen za tako veliki broj zatočenika. Iz Danice je već 30. lipnja otpremljen prvi transport za Gospić, a do kraja srpnja svi su Židovi iz Danice, osim nekolicine koji su pušteni kućama, otpremljeni u Gospić. Zatočenici su se kratko zadržavali u Gospiću gdje su bili raspoređeni u više improviziranih sabirališta, na željezničkoj stanici, u zgradi i dvorištu kina ili u bivšem hotelu, odakle su otpremani dalje u logore na Velebitu ili na otoku Pagu.⁹⁸

Logor Jadovno bio je smješten duboko u šumi na Velebitu, na nadmorskoj visini od 1200 m, na nepristupačnom proplanku, nedaleko zaseoka Jadovna po kojem je dobio ime. Prvi logoraši su stigli u Jadovno 24. lipnja 1941. godine, bila je to skupina od oko 200 zagrebačkih Židova. Na otoku Pagu nalazila su se dva logora: muški logor u uvali Slana i logor u Metajni gdje su bili smješteni žene i djeca. Prvi su zatočenici stigli u logor Slana 25. lipnja 1941. godine. Pretpostavlja se da je logor Jadovno raspušten nekad između 15. i 20. kolovoza 1941. godine, a logor Slana 21. kolovoza iste godine. Nije pouzdano utvrđen broj žrtava gospićkog logorskog sustava, no Ivo Goldstein donosi brojku od najmanje 24 000 žrtava, od kojih je bilo 2 500 Židova.⁹⁹

8. 3. Logorski sustav Jasenovac

Logorski sustav Jasenovac bio je višenamjenski logor. Služio je kao sabirni, kažnjenički i radni logor te kao tranzitni i zarobljenički logor, no u četiri godine postojanja prvenstveno je bio središnji logor smrti za čitavu NDH. Od oko 120 000 do 130 000 zatočenika njih oko 90 000 ubijeno je ili je umrlo od mučenja, bolesti i gladi dok su ostali otpremljeni na prisilni rad u njemački Treći Reich, raseljeni po ratom poharanim područjima, zamijenjeni s partizanima za ustaške ili njemačke zarobljenike, a vrlo mali broj njih je pušten kućama. Srbi, Romi, Židovi, Hrvati i

97 Vladimir Geiger, Mario Jareb i Davor Kovačić, *Jadovno i Šaranova jama* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2017), 9.

98 Isto 8-9, 31.

99 Isto 9, 63.; Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 301.

Muslimani-Bošnjaci ubijani su bez razlike, kao protivnici režima ili kao "nepoćudne osobe" zbog svoje rase, nacionalne ili vjerske pripadnosti.¹⁰⁰

Logorski sustav Jasenovac, službenog naziva Ustaška obrana – Zapovjedništvo sabirnih logora Jasenovac, bio je smješten na lijevoj obali Save, nasuprot ušća Une, u blizini naselja Jasenovac po kojem je dobio ime. Sustav je bio u funkciji od 20./21. kolovoza 1941. godine do 22. travnja 1945. godine i bio je središnji i najveći sustav koncentracijskih logora na području NDH. Bio je pod izravnom upravom Ustaške obrane, tj. trećeg ureda UNS-a, a od siječnja 1943. godine je pod upravom Glavnog ureda za javnu sigurnost (GLAVSIGUR-a). Logorski sustav Jasenovac bio je prvi sustavno izgrađivani logorski kompleks i sastojao se od pet zasebnih logorskih cjelina. Jasenovac I nalazio se kraj sela Krapja, a Jasenovac II kraj sela Bročice zbog čega se u literaturi upotrebljavaju i nazivi logor Krapje i logor Bročice. Središnji i najveći logor, Jasenovac III ili Jasenovac III Ciglana (ili samo Ciglana), u funkciji od studenoga 1941. godine, bio je smješten na rubu naselja Jasenovac na posjedu poduzetnika Bačića i u prostorima njegovog industrijskog pogona Prometna zadruga "Jasenovac" koji se sastojao od ciglane, pilane, mlina i tvornice lanaca. Jasenovac IV uspostavljen je u siječnju 1942. godine u mjestu Jasenovac u prostorima bivše tvornice kože. Jasenovac IV bio je manji radni logor, takozvana Kožara. U veljači 1942. godine dotadašnja kaznionica u Staroj Gradiški je pretvorena u višenamjenski koncentracijski logor i kao Jasenovac V priključena jasenovačkom logorskom sustavu.¹⁰¹

Logori Jasenovac I (Krapje) i Jasenovac II (Bročice) izgrađeni su brzo, tijekom kolovoza, kako bi mogli primiti zatočenike iz gospićkog logorskog sustava. Logori Krapje i Bročice su bili privremeni logori i do studenoga 1941. godine su primali sve zatočenike. Prvi zatočenici jasenovačkog logorskog sustava bili su preživjeli logoraši iz gospićkog logorskog sustava, njih oko 3000 Srba i Židova muškaraca, dok su žene i djeca (njih oko 500) prevezeni u logor Loborgrad u Hrvatskom zagorju. Većinu logoraša logora Jasenovac I i II činili su Židovi. Osim u masovnim likvidacijama zatočenika, logoraši su umirali od gladi i bolesti ili tijekom radova na podizanju nasipa uz budući logor Jasenovac III. Pretpostavlja se da je od oko 3000 ili 4000 logoraša iz logora Jasenovac I i II u Jasenovac III stiglo njih oko 1500. Selidba logoraša obavljena je između 14. i 16. studenoga 1941. godine.¹⁰²

Logor Jasenovac III (Ciglana) planiran je kao logor kombiniranoga tipa organiziran po uzoru na koncentracijske logore Trećeg Reicha. Trebao je biti radni logor s velikom i jeftinom proizvodnjom za potrebe ustaške vojske, a istovremeno i logor za izolaciju i likvidaciju

100 Ivo Goldstein, *Jasenovac* (Zaprešić: Fraktura, 2018), 26-27.

101 Mihael Sobolevski, "Židovi u kompleksu koncentracijskog logora Jasenovac," u *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, ur. Ognjen Kraus (Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1996), 106.; I. Goldstein, *Jasenovac*, 81-83.

102 I. Goldstein, *Jasenovac*, 89-90, 93, 95-96.

"nepoćudnih". Radni dio logora bio je odijeljen od stambenog i sastojao se od četiri radne grupe: Lančare, Pilane, Ciglane i Kožare koja je prerasla u zaseban jasenovački logor. Organizirane su i automehaničarska radionica (Brzi sklop), Građevinarska grupa, stolarska radionica, radna grupa električna centrala (Pogon), malena košaračka radionica, keramička radionica i niz manjih pomoćnih radnih grupa. Izdvaja se i Radna grupa E – Ekonomija u sklopu koje su se obavljali poljoprivredni radovi na zemljištima u blizini Stare Gradiške. Na navedenim poslovima je tijekom dvije i pol godine (od početka 1942. do jeseni 1944.) radilo otprilike 850 muškaraca i oko 300 žena.¹⁰³ U Jasenovcu III uspostavljena je i unutarnja uprava sastavljena isključivo od logoraša koji su odabrani da upravljaju, nadgledaju i provode zapovijedi i odluke ustaša. Unutarnju upravu činili su logornici, zamjenici logornika, zapovjednici rada, vođe rada, grupnici, stotnici i desetari. U sustavu logora istovremeno je bilo pet do šest logornika: logornice ženskih odjela Jasenovca III i V, logornici muških odjela Jasenovca III i V, logornik Jasenovca IV i logornik koji je vodio bolnice i medicinsku službu. Od 22 logornika, njih šestero su bili Židovi.¹⁰⁴

Jasenovac IV (Kožara) osnovan je u siječnju 1942. godine kao jedan od proizvodnih pogona jasenovačkog logorskog sustava. Od početnih 30 radnika, s vremenom je njihov broj porastao na 100 do 150. Među logorašima radnicima Kožare u većini su bili Židovi jer je među njima bilo najviše stručnih ljudi. U odnosu na logor Jasenovac III, u Kožari je režim bio blaži i likvidacija je bilo manje. Unatoč tome, tek je nekolicina logoraša Kožare preživjela.¹⁰⁵

Jasenovac V (Stara Gradiška) počeo je djelovati kao logor krajem siječnja 1942. godine kad je veći broj logoraša premješten iz Jasenovca III u bivšu kaznionicu u Staroj Gradiški. U Staroj Gradiški, za razliku od Jasenovca III, se nalazio velik broj antifašista, komunista, skojevaca, članova i suradnika Narodnooslobodilačkog pokreta. Također, ovdje su bile internirane žene i djeca. U sklopu logora Stara Gradiška postojala je bolnica, a osnovana je i stomatološka ambulanta. Slično kao u Jasenovcu III, i u Staroj Gradiški bilo je dosta proizvodnih pogona i radionica.¹⁰⁶

Zbog stalne likvidacije Židova u logorskom sustavu Jasenovac, premještanja u druge logore, pojedinačnih oslobođenja i bijegova, teško je utvrditi točan broj Židova u jasenovačkim logorima u pojedinim razdobljima. U prosincu 1941. godine Židovi su činili većinu logoraša jasenovačkog logorskog sustava, bilo ih je zatočeno oko 4000 Židova muškaraca, dok su do kraja 1942. godine u najvećem broju bili likvidirani. Sljedećih godina bile su zatočene samo manje skupine Židova. Tijekom ustaške likvidacije logora u travnju 1945. godine, nastradala je većina preostalih Židova, a njih četrdesetak se uspjelo spasiti. Popis žrtava Javne ustanove Spomen-područja Jasenovac

103 Isto 99-100, 122-127.

104 Isto 118-119, 233.; Sobolevski, "Židovi u kompleksu koncentracijskog logora Jasenovac," 106-107.

105 I. Goldstein, *Jasenovac*, 105-107.

106 Isto 108-111, 126.

poimenično može identificirati 83 145 osoba koje su stradale u jasenovačkom logorskom sustavu. Od toga broja je 13 143 Židova.¹⁰⁷

9. Hapšenja i deportacije karlovačkih Židova

Prva uhićenja u Karlovcu izvršena su prvih dana ustaške vlasti, iz predostrožnosti prije Pavelićeva dolaska u grad 13. travnja. Među prvim uhićenim Židovima bili su Ivo Goldstein, David Meisel i Filip Reiner. Najveći broj karlovačkih Židova odveden je u logore u tri deportacije 1941. godine, 7. srpnja, 22. kolovoza i 23. studenoga¹⁰⁸. Dana 8. srpnja uhićena je i deportirana skupina pravoslavnih i židovskih mladića s ciljem suzbijanja svakog pokušaja organiziranog otpora za koji se smatralo da bi ga povele mlađe generacije, dok je većina karlovačkih Židova uhapšena 23. studenoga, po prvi put žene, djeca i starci, i odvedena u Jasenovac. Nakon toga su u Karlovcu ostale još pojedine obitelji koje su zaštitili talijanski oficiri ili su još bili zaštićeni kao mješoviti brakovi. Većina njih je deportirana tijekom 1942. godine u Jasenovac, a 1943. godine u Auschwitz.¹⁰⁹

Prema dosadašnjim podacima, s područja grada Karlovca i karlovačkog kotara u logoru Danica nalazilo se 66 osoba, iz grada Karlovca 54 logoraša (31 Srbin, 16 Židova, 6 Hrvata i 1 Musliman), i iz kotara Karlovac 12 logoraša. Moguće je da je ta brojka veća, jer u popisima žrtava Karlovca često stoji samo da je žrtva odvedena u logor i tamo stradala, ali se ne navodi u koji logor i kada je stradala. Najbrojniji transport uhićenika iz Karlovca stigao je iz zatvora u Zagrebu u logor Danicu 6. lipnja 1941. godine, njih tridesetak.¹¹⁰

Od uhićenika iz prvog vala hapšenja, samo je Ivo Goldstein iz karlovačkog zatvora 26. travnja premješten u Zagreb odakle je 6. lipnja odveden u logor Danica, dok su Filipa Reinera i Davida Meisela pustili kućama. Filip Reiner je sa svojom suprugom Ružicom Bonači, rođenom Splićankom, pobjegao iz Karlovca u Split gdje je još živjela njena obitelj. No, 1943. godine, nakon talijanske kapitulacije i tijekom njemačke okupacije Splita, sam se predaje Nijemcima koji ga odvođe u zatvor, zatim u logor u Zemunu i odande na strijeljanje. Za Davida Meisela su se zauzeli ljudi iz karlovačkog kulturnog života i njegova supruga Hrvatica i uspjeli ga izvući iz zatvora, no ubrzo je ponovno uhićen i odveden u logor Danica.¹¹¹

Šesnaest karlovačkih Židova u logoru Danica imenom i prezimenom su: Nikola Adler, Josip Birnbaum, Bruno Brauner, Đuro Brauner, Leo Fischer, Rudolf Glück, Ivo Goldstein, Oskar

107 Sobolevski, "Židovi u kompleksu koncentracijskog logora Jasenovac," 107-108.; I. Goldstein, *Jasenovac*, 792.

108 Navedeni datumi se nalaze u svoj literaturi o Karlovcu koju sam upotrebljavala, no ponegdje se mogu pronaći još neki. Radovinović kao datum deportacija navodi i 14. srpnja, i umjesto 23. studenoga, navodi 22. studenoga, dok S. Goldstein tvrdi da je većina karlovačkih mladića uhićena i deportirana još krajem lipnja.

109 S. Goldstein, *Godina koja se vraća*, 218.; Slavko Goldstein, "Židovska zajednica u Karlovcu," *Svjetlo* 1/2 (1996): 44.

110 Dizdar, *Logor Danica u Koprivnici*, 298, 90.

111 S. Goldstein, *Godina koja se vraća*, 19, 151-152, 221.

Lobković, Slavko Mattersdorfer, David Meisel, Zlatko Meisel, Zlatko Milanić, Stanko Polak, Đuro Reisner, Ljudevit Singer i Leo Weinberger.¹¹² Za dvanaesticu navedenih zna se da su odvedeni u logor Jadovno. Njih devetorica se nalaze na popisu karlovačkih Židova za koje zagrebačka Židovska općina javlja da su u logoru Jadovno. Od ovdje imenovanih, Nikolu Adlera je iz logora uspjela izvući supruga Njemica, a David Meisel je preživio Jadovno i dospio u Jasenovac, kao i Josip Birnbaum i Ljudevit Singer koji se nalaze na popisu jasenovačkih žrtava. Nikola Adler je bio u logoru Danica od 6. lipnja i zajedno je s grupom Karlovčana 14. srpnja otpremljen u Gospić i dalje u Jadovno. Njegova supruga, kao Njemica i samim time osoba "čistog arijevskeg podrijetla", nekako ga je uspjela izbaviti iz logora Jadovno. No, u studenome 1941. godine, Adler je ponovno uhapšen i otpremljen u logor Jasenovac gdje je prije kraja godine ubijen.¹¹³ Smatralo se da je David Meisel stradao u logoru Jadovno, no dokumenti i kasnije izjave pokazuju da je stradao u logorskom sustavu Jasenovac. Meisel je iz logora Jadovno vraćen u Gospić odakle je preko logora Jastrebarsko u kolovozu 1941. godine prebačen u logor Jasenovac i potom u Staru Gradišku gdje je ubijen 11. lipnja 1942. godine.¹¹⁴

Logorašima u Danici obitelji su mogle slati pakete i posjećivati ih, što kasnije u drugim logorima nije bio slučaj. O dolasku u logor, smještaju Karlovčana, pljački i teroru kojeg su vršile ustaške straže te o uvjetima u logoru piše Milan Radeka, pravoslavni svećenik iz Karlovca koji je s ostalim karlovačkim uhićenima 6. lipnja odveden u Danicu. Radeka je 13. srpnja pušten iz logora i preseljen u Srbiju, odakle se nakon rata vraća u Karlovac. Pojedine supruge su posjećivale logoraše Danice i pisale molbe za puštanje svojih muževa na slobodu, kao npr. Lea Goldstein, dok je za Rudolfa Glücka molbu za puštanje na slobodu pisao njegov poslodavac u tvornici parketa, Josip Rendeli, ali bez učinka. Tijekom srpnja svi su židovski logoraši Danice otpremljeni u logor Jadovno.¹¹⁵

Početak kolovoza u logoru Jadovno je bilo dvadeset osmero karlovačkih Židova. Pismo zagrebačke židovske bogoštovne općine karlovačkoj židovskoj bogoštovnoj općini od 10. kolovoza 1941. godine donosi popis karlovačkih Židova "koji se nalaze u Jadovnu na Velebitu" i za koje su "primili informacije da su zdravi i da im je dobro". Na popisu su imena dvadeset osmero muškaraca koji se više nikada nisu javili, niti je o njima nakon te štire obavijesti bilo daljnjih vijesti. Na tom popisu su već spomenuti Ivo Goldstein, David Meisel i njegov sin Zlatko, Vlado (Vlatko) Weiss, sin

112 Dizdar, *Logor Danica u Koprivnici*, 302-305.

113 S. Goldstein, *Godina koja se vraća*, 222-223.

114 Dizdar, *Logor Danica u Koprivnici*, 303-304.

115 Isto 303, 306-307.

karlovačkog trgovca tekstilom Šandora Weissa, Tibor Heksch te Leo Fischer, vlasnik tvornice parketa i pilane koji je više puta "prozvan" u *Hrvatskoj slobodi*.¹¹⁶

Tibor Heksch je bio student medicine koji je zbog ljubavi prema veslanju bio inicijator i jedan od osnivača Karlovačkog veslačkog kluba *Korana* čije je prostore 1935. godine podigao njegov otac, Filip Heksch. Tibor je bio prvi tajnik i tehnički vođa kluba, urednik i glavni autor internog klupskog glasila kao i prvi veslač klupskog četverca koji je na državnom prvenstvu 1939. godine osvojio drugo mjesto. Ukratko, *alfa i omega* kluba i jedan od najpopularnijih sportaša u Karlovcu. Nakon što je u svibnju od strane ustaša ubijen predsjednik veslačkog kluba, Srbin dr. Milan Vujičić, Tiborova buduća supruga i njegovi prijatelji iz veslačkog kluba poduzeli su neke mjere kako bi spasili Tibora. Pozivajući se na njegove zasluge za karlovački i hrvatski sport tražili su za njega priznanje arijevskih prava. Tibor je 29. lipnja prešao na katoličku vjeru, kršten je u crkvi Blažene Djevice Marije Snježne na Dubovcu, a 5. srpnja se u istoj crkvi vjenčao sa Zdenkom Marijom Martinović. Unatoč zakonski zasnovanoj molbi, najboljim preporukama, prelasku na katoličanstvo i mješovitom braku, Tibor je 8. srpnja uhićen i zajedno s grupom židovskih i pravoslavnih uhićenika odveden u Zagreb odakle se 9. srpnja dopisnicom javio roditeljima i supruzi. Sljedeća je destinacija vjerojatno trebao biti logor Danica, no zbog odredbe RAVSIGUR-a da se Židovi i pravoslavci više ne upućuju u Danicu, već "na dispoziciju Župnog redarstvenog Ravnateljstva u Gospiću," odveden je u Gospić, odakle se posljednji put javlja 11. srpnja, i potom u logor Jadovno.¹¹⁷

Nakon što je gospićki logorski sustav rasformiran, karlovački Židovi su u najvećem broju deportirani u logorski sustav Jasenovac gdje ih je većina i stradala. Na popisu žrtava Javne ustanove Spomen-područja Jasenovac nalaze se imena 84 Židova koji su rođenjem iz Karlovca. Od tog broja 50 je muškaraca, 27 žena i sedmero djece do četrnaest godina starosti.

Židovska zajednica u Karlovcu 1942. godine više nije postojala. Po sjećanju Jelke Malbohan, rođene Herlinger, njezin brat Miroslav Herlinger je kao "jedini preostali Židov u Karlovcu" obavio sahranu gospođe Beck.¹¹⁸ U literaturi navedena gospođa Beck nije imenovana, no pretpostavljam da se radi o Alice Beck koja se na popisu pokojnika Židovskog groblja u Karlovcu

116 S. Goldstein, *Godina koja se vraća*, 223-224.; na popisu su imena sljedećih karlovačkih Židova: Zvonko Blau (22), Herman Braun (40), Gjuro Brauner (30), Elias Danon (30), Aleksander Deutsch (43), Ernst Eisler (55), Pavao Eisler (29), Leo Fischer, Rudolf Glück (51), Boris Glück (20), Ivo Goldstein (41), Ljudevit Gomboš (54), Tibor Heksch (25), Salamon Lederer (31), Dragutin Leitner (41), David Meisel (56), Zlatko Meisel (21), Slavko Mattersdorfer, Zlatko Moses (32), dr. Stanko Polak (44), Gjuro Reisner (35), Samuel Rosenfeld (37), Izidor Stern (52), Hinko Stern (50), Hugo Spitzer (30), Geza Schlossberger (49), Andrija Vadaš (21), Vlado Weiss (20).

117 S. Goldstein, *Godina koja se vraća*, 228-229.; Radovinović, "Židovi u Karlovcu," 102.

118 Radovinović, "Židovi u Karlovcu," 102.

navodi kao Alica Bek.¹¹⁹ Njeno se ime nalazi i na popisu Židova-kućevlasnika koji žive isključivo od najamnine svojih kuća.¹²⁰

No, osim Roberta Spitzera kojeg je štitio visoki ustaški dužnosnik, Adolfa Rosenthala i Šandora Donata koje su uspjele zaštititi njihove žene Hrvatice te Bene Bartoša koji je kao vlasnik tvornice trikotaža vojsci bio potreban i koristan, u Karlovcu je, sudeći po izvješćima redarstvenog ravnateljstva u Karlovcu "još nešto židova muškaraca i to starijih ljudi, koji ne znače ništa, potpuno su neaktivni, a većina ih je već i pokrštena."¹²¹ U ostalim spisima Župske redarstvene oblasti u Karlovcu nalazi se za 1942. godinu niz petnaestodnevnih izvješća i izvješća o položaju koji o Židovima u Karlovcu govore na sličan način spominjući njihovu malobrojnost i pasivnost: "židovi [su] uglavnom na području ove oblasti likvidirani, a mnogo ih je prebjeglo po talijanskim odnosno uz pomoć Talijanskih oficira u Italiju. Uglavnom su ostale žene, čiji se muževi nalaze u logorima. Potpuno su pasivni."¹²² "Židova na području ove redarstvene oblasti imade vrlo mali broj, a većina ih je u samom Karlovcu. To su uglavnom žene i djeca, koja su ostala ovdje nakon otpremanja muškaraca u logor još prošle godine u studenom. Njihovo pitanje kao neki posebni problem se ne može postavljati, jer ne znače niti u privrednom životu, a još manje u javnom životu bilo što. Potpuno su neaktivni i čini se bili bi najsretniji kad bi imali mogućnost napustiti ovu Državu."¹²³

Preostali su karlovački Židovi 1943. godine deportirani u Auschwitz, kako tvrdi Slavko Goldstein. Kod Žugića i Milića u monografiji *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic* nalaze se imena osmero karlovačkih Židova u logoru Auschwitz, no bez datuma dospijeca u logor i datuma smrti. Tih osmero ljudi su: Frida Artura Spitzer Blau, Vika Braun, Ervin Misner (rođen 1918.), Ervin Misner (rođen 1925.), Heda Misner, Hela Misner, Milka Vajs i Albert Weiss.¹²⁴

Dizdar u svojoj monografiji o logoru Danica donosi informaciju kako popis žrtava Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske sadrži poimenični popis 513 žrtava rata na području grada Karlovca 1941. godine, od kojih je 315 bilo Židova, a 198 Srba i Hrvata te kako je od ukupnog broja stradalih Židova njih 178 bilo odvedeno u logore, ali se ne navodi u koje su logore bili odvedeni i gdje su stradali. Od ostalih Židova, njih 14

119 Popis dostupan na <http://zelenilo.hr/groblja/> (7. prosinca 2020.)

120 HR-DAKA-0010 Poglavarstvo grada Karlovca 1941-1945, spis 29 936/41, kutija 11. Na popisu od 11. rujna 1941. navedeni su sljedeći „Židovi-kućevlasnici“: Alice Beck, Karolina Herlinger, Milorad i Zlata Svečenski, Romeo i Sofija Fischl, Mavro Glück, Guido Hahn, Hermina Huziak, Elsa Kramer, Oskar Lobković, Gavro Marković, Gabrijel Ofner, Mizzi Reiss, Ana Reich, Adolf Rosenthal, Robert Spitzer, Josip Weiss, Helena Weissenstern, Dragica Weiss.

121 Radovinović, "Židovi u Karlovcu," 102.; HR-DAKA-0011 Župska redarstvena oblast Karlovac 1941-1945, Župska redarstvena oblast u Karlovcu 1942 – 1943, Izvješće o položaju od 21. siječnja 1942., kutija 1.

122 HR-DAKA-0011 Župska redarstvena oblast Karlovac 1941-1945, Župska redarstvena oblast u Karlovcu 1942 – 1943, Izvješće o položaju od 3. veljače 1942., kutija 1.

123 HR-DAKA-0011 Župska redarstvena oblast Karlovac 1941-1945, Župska redarstvena oblast u Karlovcu 1942 – 1943, 15-dnevni izvještaj od 15. travnja 1942.

124 Tomislav Žugić, Miodrag Milić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941-1945* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989), 186, 191, 274, 337, 343.

je poginulo kao pripadnici Narodnooslobodilačke vojske (u partizanima), njih 18 je umrlo nakon rata, njih 8 je nepoznate sudbine, 10 ih je stalno boravilo u Karlovcu, a njih 34 se vratilo iz inozemstva i jedan iz logora, dok se njih 51 nalazi u inozemstvu.¹²⁵ Pretpostavljam da se tu radi o žrtvama različitih ratnih zločina, ne samo progona i ubojstva, jer je iz navedenih brojki vidljivo da je od 315 Židova žrtava rata njih 200 smrtno stradalo tijekom rata (178 u logorima, 14 u partizanima i 8 nepoznate sudbine), dok je njih 18 umrlo nakon rata. Za preostalih 96 Židova se može zaključiti da su preživjeli (njih 10 je tijekom rata stalno boravilo u Karlovcu, 34 se vratilo iz inozemstva, jedan iz logora, a 51 se nalazi u inozemstvu).

10. Spašeni i preživjeli

Karlovačke hrvatske obitelji nastojale su pomoći progonjenim Židovima. U spašavanju Židova istaknuli su se obitelj Vine, Tomo Trontl, Slavo Srića, zatim Marijan i Zlata Oršanić i Ivan Rukavina. I među ustaškim dužnosnicima bilo je ljudi koji su se privatno zauzimali za pojedine Židove i spašavali ih. To su bili Mane Bilović, tabornik ustaške organizacije grada Karlovca i Milan Stilinović, upravitelj gradskog redarstva.¹²⁶

Povelju "Pravednik među narodima", priznanje Države Izrael za spašavanje Židova, dobilo je četvero Karlovčana. Pavao Horvat, proglašen Pravednikom među narodima 1965. godine, Ljudevit (Luj) i Ljubica Štefan, proglašeni 1992. godine i Agata (Jaga) Đerek, 2000. godine. Pavao Horvat, karlovački ugostitelj i zakupac hotela, proglašen je Pravednikom među narodima na inicijativu obitelji Kohn, Schlesinger, Neubauer, Cerkovski i Ciglaj kojima je omogućio prelazak u Crikvenicu ili u Dalmaciju. Zbog pomaganja Židovima je uhićen i poslan u logor Dachau odakle se i vratio. Svih pet obitelji koje je pomogao spasiti otišle su 1948. godine u Izrael i među prvima se obratile Jad Vašemu s molbom za dodjelu odličja Pravednika među narodima koja mu je i osobno dodijeljena 1965. godine.¹²⁷ Ljudevit (Luj) Štefan, veletrgovac i vlasnik kina 'Luxor', u svom je skladištu cijeli rat čuvao mnoge predmete židovskih obitelji, a kad je zatrebalo priskočio je u pomoć svojoj susjedi i dugogodišnjoj prijateljici, gospođi Hermini Eisler. Kad bi se spremala racija skrivao bi ju u svom stanu, dok Lujina nećakinja Ljubica Štefan-Živković, nije smislila kako gospođu Eisler prebaciti u Trst gdje je već bila njezina kći, Zora. Ljubica je s gospođom Eisler, obučenom kao služavkom, otišla na "ljetovanje". S vremenom se pridružila kćeri u Trstu i obje su nakon rata otišle u Izrael. Ljubica Štefan-Živković je za svog boravka u Karlovcu pomogla još nekim Židovima da stignu u Crikvenicu. Na inicijativu Zore Eisler, Luj i Ljubica su proglašeni Pravednicima među

125 Dizdar, *Logor Danica u Koprivnici*, 308.

126 Radovinović, "Židovi u Karlovcu," 105.

127 Miriam Steiner-Aviezer, *Hrvatski pravednici* (Zagreb: Novi Liber, 2008) 21-23.

narodima 1992. godine.¹²⁸ Godine 2000. proglašena je na inicijativu Slavka Goldsteina Pravednicom među narodima Agata (Jaga) Đerek (Gjerek), kućna pomoćnica Goldsteinovih. Usprkos zabrani da mlađe žene "arijske" krvi služe u židovskim kućama, Jaga je ostala, dok u srpnju 1941. godine nije uhićena i zatim protjerana u svoje rodno selo, Banski Kovačevac. U studenome iste godine, uoči najmasovnije racije u Karlovcu, dovela je Slavka Goldsteina svojoj kući i time mu najvjerojatnije spasila život.¹²⁹

Nakon što su sredinom srpnja 1941. godine uhićene Lea Goldstein i Jaga Đerek, Tomo Trontl je mlađeg sina obitelji, Daniela (Danka) primio u svoju kuću na obali Kupe. Sin gospodina Trontla, Tomica, bio je Dankov vršnjak, školski kolega i dobar prijatelj, i obitelj Trontl je bez ikakve zadržke odlučila prihvatiti Danka dok su im oba roditelja u zatvoru ili u logoru. Nakon što je stan Goldsteinovih dodijeljen Franji Družaku, Pavica Vine i njena obitelj pomogli su Slavku Goldsteinu, tada trinaestogodišnjem dječaku, sa pohranom stvari iz stana. Time su se izlagali zatvorskoj kazni jer je prikrivanje židovskog imetka bilo zakonom kažnjivo, no očito se nisu na to previše obazirali.¹³⁰

Sredinom kolovoza Lea Goldstein je iz karlovačkog zatvora premještena u zatvor na Savskoj cesti gdje je provela dva mjeseca. Zalaganjem Mana Bilovića i Milana Stilinovića vraćena je natrag u Karlovac i puštena iz zatvora sredinom listopada iste godine. Sin obitelji Bilović, Berislav, bio je dugotrajni i bliski prijatelj Danka Goldsteina. Bez obzira na to, gospodina Bilovića nije bilo teško nagovoriti da nekako pomogne Lei Goldstein. I ne samo njoj, s položaja kojeg je držao do 1944. godine imao je priliku pomoći mnogim sugrađanima. Sretna je okolnost bila što je dotadašnji upravitelj gradskog redarstva, Ivan Gromes, koji je otpremio Leu Goldstein s grupom od tridesetak Karlovčana u zagrebački zatvor, bio premješten za redarstvenog ravnatelja u Bihać, a na njegovo je mjesto došao mladi odvjetnik, Milan Stilinović. Stilinović je pod izlikom potrebe istrage vratio grupu uhićenika natrag u Karlovac i nakon saslušavanja koja su bila puka formalnost, sve ih pustio na slobodu. Većini njih je dao i propusnice za odlazak u Kraljevicu, Lei Goldstein s pozdravima tabornika Mana Bilovića. Zbog tog čina, jer je oslobodio iz zatvora cijelu grupu uhićenika prilično poznatih u relativno malome gradu, Stilinović je premješten na manje odgovoran posao gdje više nije mogao odlučivati o sudbinama zatočenika.¹³¹

Slavko Goldstein je dobio propusnicu za Kraljevicu u prosincu 1941. godine od Slava Sriće koji je tada radio u karlovačkoj upravi na raznim činovničkim poslovima, među ostalima i na izdavanju propusnica. Na taj je način pomogao mnogim sugrađanima u nevolji. U Kraljevici je u to

128 Isto 77-79.

129 Isto 177-181.

130 S. Goldstein, *Godina koja se vraća*, 216-217

131 Isto 274-275, 286-287.

doba bilo oko 200 Židova izbjeglih iz područja NDH koje su kontrolirale ustaške vlasti. Za to vrijeme je Danko već mjesecima bio kod djeda Arona u Tuzli i trebalo ga je nekako dovesti u Kraljevicu. Lokalni mladić, Josip (Joško) Pribilović, prvih je dana ustaške vlasti postao članom Ustaške mladeži, no brzo je i izgubio interes. Do kraja ljeta 1941. godine mala grupa Ustaške mladeži u Kraljevici je praktički prestala postojati, no Joško je još uvijek imao njihovu valjanu legitimaciju. Joško je prihvatio prijedlog da otputuje u Tuzlu po Danka i drugi tjedan siječnja 1942. godine, nakon što je bez problema nabavio putne papire i nakon pet dana na putu uspješno doveo Danka u Kraljevicu. Zbog toga je Joško Pribilović 2001. godine proglašen Pravednikom među narodima. Goldsteini su zatim tijekom svibnja 1942. godine otišli u partizane.¹³²

Pedesetak Židova koji su preostali u Karlovcu nakon rata, osnovali su opet židovsku općinu koja je postojala kao jedan ogranak zagrebačke židovske općine. Vjerski život poslije rata nije se obnovio. Ni sinagoga nije obnovljena, a 1946. godine je zgrada prodana i postala vlasništvo države ili grada. Miroslav Herlinger je kratkotrajno bio predsjednik karlovačke židovske općine, do 1948. godine kada odlazi u Izrael. Istovremeno prestaje postojati karlovačka židovska općina nakon što je jedna grupa Židova otišla u Izrael.¹³³

11. Zaključak

Stare predrasude i iskrivljena vjerovanja o židovstvu i Židovima kao skupini ispreplele su se s modernim i iskrivljenim viđenjima rase, naroda i zajednice i kulminirale u možda najveću (dosad) katastrofu čovječanstva. Sposobnost percipiranja "Židova" kao pojam, a ne kao sugrađana i susjeda dovela je do toga da se zapravo prilično lako likvidirala ta "smetnja". Naivno je misliti da je Holokaust rezultat ludosti jednog čovjeka i njegovih istomišljenika, a poražavajuće uvidjeti koliko je ljudi ostalo pasivno usred svega toga. Vjerojatno je također naivno misliti da bi danas bilo drugačije.

Ipak, bilo je ljudi koji su se spremno suprotstavili nepravdi i, riskirajući pritom vlastitu slobodu, možda i život, pomogli sugrađanima i susjedima u nevolji.

Odmah po osnutku Nezavisne Države Hrvatske Židovima su oduzeta sva prava, oformljen je medijsko-promidžbeni sustav usmjeren protiv Židova te je organiziran logorski sustav za njihovu internaciju i likvidaciju. Od četiristotinjak Židova koji su živjeli u predratnom Karlovcu, kraj rata je doživjelo njih pedesetak. Iz navedenih kratkih biografskih crtica nekih karlovačkih Židova može se vidjeti koliki je to gubitak za hrvatski i osobito karlovački kulturni, sportski i gospodarski život.

132 Isto 343, 399-409.; Steiner-Aviezer, *Hrvatski pravednici*, 183.

133 S. Goldstein, "Židovska zajednica u Karlovcu," 45.

Sažetak

Diplomski rad "Holokaust u Karlovcu" bavi se temom stradanja karlovačke židovske zajednice tijekom Drugog svjetskog rata. Osnivanjem ustaške Nezavisne Države Hrvatske u travnju 1941. godine počeo je progon Židova, a do kraja 1942. godine karlovačka židovska zajednica je skoro nestala. Većina je karlovačkih Židova stradala u logorima Jadovno i Jasenovac. Rad donosi pregled tijeka Holokausta u Karlovcu, uključujući biografije istaknutih karlovačkih Židova, prikaz antisemitskih i propagandnih aktivnosti u Karlovcu, kao i prikaz načina spašavanja Židova.

Summary

Graduate thesis "The Holocaust in Karlovac" deals with the suffering of the Karlovac Jewish community during the Second World War. When The Independent State of Croatia was founded by the Ustasha in April 1941 the persecution of the Jews began, and by the end of 1942 the Karlovac Jewish community was almost gone. Most Karlovac Jews were killed in the camps of Jadovno and Jasenovac. This paper presents the course of the Holocaust in Karlovac, including the biographies of prominent Karlovac Jews, an overview of antisemitic and propaganda activities in Karlovac, as well as a description of the ways of rescuing the Jews.

12. Bibliografija

Izvori

Državni arhiv u Karlovcu. Poglavarstvo grada Karlovca 1941-1945: knj. 39, kut. 158.

Državni arhiv u Karlovcu. Župska redarstvena oblast Karlovac 1941-1945: kut. 1.

Hrvatska sloboda: glasilo hrvatskog ustaškog pokreta u Karlovcu, br. 2-12 (1941)

Literatura

Arendt, Hannah. *Izvori totalitarizma*. Zagreb: Disput, 2015. s engleskog prevela Mirjana Paić-Jurinić

Burleigh, Michael. *Treći Reich: nova povijest*. Zaprešić: Fraktura, 2012. s engleskog preveo Vuk Perišić

Dizdar, Zdravko. "Ljudski gubici logora 'Danica' kraj Koprivnice 1941.-1942." *Časopis za suvremenu povijest* 34/2 (2002): 377 – 406.

Dizdar, Zdravko. *Logor Danica u Koprivnici 1941. - 1942.* Koprivnica: Muzej grada Koprivnice: Bogadigrafika, 2017.

Geiger, Vladimir, Mario Jareb i Davor Kovačić. *Jadovno i Šaranova jama: kontroverze i manipulacije*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2017.

Goldstein, Ivo, Slavko Goldstein. *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Židovska općina Zagreb i Novi Liber, 2001.

Goldstein, Ivo. "Antisemitizam u Hrvatskoj: korijeni, pojava i razvoj antisemitizma u Hrvatskoj." u: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, ur. Ognjen Kraus. Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1996.

Goldstein, Ivo. *Jasenovac*. Zaprešić: Fraktura, 2018.

Goldstein, Slavko. "Židovska zajednica u Karlovcu." *Svjetlo* 1/2 (1996): 42 – 45.

Goldstein, Slavko. *1941. Godina koja se vraća*. Zagreb: Novi Liber, 2007.

- Jareb, Mario. *Mediji i promidžba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2016.
- Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, 2. izd. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, 1978.
- Kershaw, Ian. *Do pakla i natrag: Europa 1914. – 1949*. Zaprešić: Fraktura, 2017. s engleskog preveo Vuk Perišić
- Krizman, Narcisa Lengel. "Logori za Židove u NDH." u: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, ur. Ognjen Kraus. Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1996.
- Majetić, Tomislav. "Okupacioni i ustaški režim u Karlovcu 1941 – 1945." u: *Karlovac: 1579 – 1979*, ur. Đuro Zatezalo. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979.
- Matković, Hrvoje. *Na vrelima hrvatske povijesti*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006.
- Ott, Ivan, gl. ur. *Karlovački leksikon*. Zagreb: Školska knjiga, 2008.
- Radovinović, Radovan. "Židovi u Karlovcu: od osnutka Zajednice do njezina uništenja." *Svjetlo* 3/4 (2001): 85 – 106.
- Sobolevski, Mihael. "Židovi u kompleksu koncentracijskog logora Jasenovac." u: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, ur. Ognjen Kraus. Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1996.
- Steiner-Aviezer, Miriam. *Hrvatski pravednici*. Zagreb: Novi Liber, 2008.
- Švob, Melita. *Židovska populacija u Hrvatskoj i Zagrebu*. Zagreb: Židovska općina Zagreb, 2010.
- Taguieff, Pierre-André. *Antisemitizam*. Zagreb: Tim press, 2017. s francuskog prevela Vanda Kušpilić
- Zuckerman, Boško. *Psihologija Holokausta: protužidovska propaganda u NDH i Srbiji 1941-1945*. Zagreb: Židovska vjerska zajednica Bet Israel u Hrvatskoj, 2011.
- Žugić, Tomislav, Miodrag Milić. *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941-1945*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989.

13. Prilozi

Tablica 1. Popis podržavljene imovine iz lipnja 1943. godine.¹³⁴

1.	Barić, Ljuba	Mažuranićeva obala 2
2.	Beck, Malvina	Riečka ulica 4 i 42
3.	Fišl, Romeo	Zrinjski trg 9
4.	Glück, Mavro	Spinčićeva ul.
5.	Hahn, Guido	Banija 44
6.	Izraelitska bogoštovna općina	Šebetićeva 7
7.	Kramer, Elza	Radićeva 12
8.	Lobković, Oskar	Lopašićeva 3
9.	Zukerman	Struga 7
10.	Marković, Gavro	Preradovićeva 4
11.	Ofner, Gabriel	Šuflajeva 2
12.	Ofner, Albert	Lisinskoga ul.
13.	Popadić, Tea	Preradovićeva 3
14.	Reiss, Micika	Riečka ulica 2
15.	Rendeli, Josip	Zrinjski trg 22
16.	Reiner, Gjuro	Verhovćeva 3
17.	Reich, Ana	Starčevićeva 3
18.	Rechnitzer, Žiga	Gundulićeva 3
19.	Svećenski, Milorad	Svačićeva ul.
20.	Spitzer, Robert	Zrinjski trg 6
21.	Weisenstern, Helena	Banija 49
22.	Weiss, Šandor	Gundulićeva ul.
23.	Weiss, Josip	Ustaška 7
24.	Weinberger, Gizela	Zrinjski trg 5

¹³⁴ HR-DAKA-0010 Poglavarstvo grada Karlovca 1941-1945, dok 14 213/43, kutija 6.

Tablica 2. Poimenični popis karlovačkih Židova stradalih u Holokaustu.¹³⁵

	IME	LOGOR	GODINA SMRTI
1.	Adler, Nikola	Danica, Jadovno, Jasenovac	1941.
2.	Askenazi, Greta	nepoznato	1942.
3.	Ball, Otto	Jasenovac	1941.
4.	Ball, Regina	Jasenovac-Stara Gradiška	1943.
5.	Bauer, Vera	Jasenovac	1942.
6.	Berger, Ivan	Jasenovac	1941.
7.	Berger, Marija	Jasenovac	1941.
8.	Berger, Tereza	Jasenovac	1942.
9.	Bichler, Đuro	Zagreb	1942.
10.	Birnbaum, Josip	Danica, Jasenovac	1941.
11.	Blau, Frida Artura Spitzer	Auschwitz	nepoznato
12.	Blau, Irma	Jasenovac	1942.
13.	Blau, Makso	Jasenovac	1941.
14.	Blau, Milan	Jasenovac	1941.
15.	Blau, Vera	Jasenovac-Stara Gradiška	1942.
16.	Blau, Zlatko	Jasenovac	1941.
17.	Blau, Zvonko	Jadovno	1941.
18.	Braun, Herman	Jadovno	1941.
19.	Braun, Milka	Jasenovac-Stara Gradiška	1941.
20.	Braun, Vika	Auschwitz	nepoznato
21.	Braun, Viktorija	Jasenovac-Stara Gradiška	1942.

135 Popis nije potpun. Napravljen je na temelju popisa JUSP-a (<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7618>) i Yad Vashema (<https://yvng.yadvashem.org/>) i sljedeće literature: Radovan Radovinović, "Židovi u Karlovcu: od osnutka Zajednice do njezina uništenja," *Svjetlo* 3/4 (2001): 85-106.; Slavko Goldstein, 1941. *Godina koja se vraća* (Zagreb: Novi Liber, 2007); Zdravko Dizdar, *Logor Danica u Koprivnici 1941. - 1942.* (Koprivnica: Muzej grada Koprivnice: Bogadigrafika, 2017); Tomislav Žugić, Miodrag Milić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941-1945* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989).

22.	Brauner, Bruno	Danica	nepoznato
23.	Brauner, Đuro	Danica, Jadovno	1941.
24.	Danon, Elias	Jadovno	1941.
25.	Deutsch, Aleksander	Jadovno	1941.
26.	Deutsch, Greta	nepoznato	1943.
27.	Eisenstädter, Rudo	Jasenovac	1942.
28.	Eisenstädter, Samuel	Jasenovac	1942.
29.	Eisler, Ernst	Jadovno	1941.
30.	Eisler, Pavao	Jadovno	1941.
31.	Fischel, Sofija	nepoznato	1942.
32.	Fischer, Leo	Danica, Jadovno	1941.
33.	Freiberger, Šandor	Jasenovac	1942.
34.	Freund, Ernest	Jasenovac	1941.
35.	Freund, Marija	Jasenovac	1942.
36.	Fröhlich, Maks	Jasenovac	1944.
37.	Fröhlich, Branko	Jasenovac	1943.
38.	Gans, Žiga	Jasenovac	1942.
39.	Gavrin-Schwarz, Ivo	Jasenovac-Krapje	1941.
40.	Glück, Boris	Jadovno	1941.
41.	Glück, Lea	Jasenovac	1942.
42.	Glück, Marta	Jasenovac	1942.
43.	Glück, Renata	Jasenovac	1942.
44.	Glück, Rudolf	Danica, Jadovno	1941.
45.	Goldstein, Ivo	Danica, Jadovno	1941.
46.	Gomboš, Cilika	Jasenovac-Stara Gradiška	1942.
47.	Gomboš, Ljudevit	Jadovno	1941.
48.	Gomboš, Tereza	Jasenovac-Stara Gradiška	1942.

49.	Gross, Herman	Jasenovac	1943.
50.	Gross, Isidor	Jasenovac	1941.
51.	Gross, Regina	Jasenovac-Stara Gradiška	1942.
52.	Häffner, Darko	Jasenovac	1942.
53.	Hahn, Guido	Jasenovac	1941.
54.	Heinrich, Frida	Zagreb	1943.
55.	Heinrich, Vilma	Zagreb	1943.
56.	Heksch, Filip	Jasenovac	1941.
57.	Heksch, Olga	Jasenovac	1942.
58.	Heksch, Tibor	Jadovno	1941.
59.	Herrnstein, Zenko	Jasenovac	nepoznato
60.	Kaufman, Dragutin	Gospić	1941.
61.	Kaufmann, Danijel	Jasenovac	1942.
62.	Kaufmann, Ivka	Jasenovac	1942.
63.	Kramer, Emil	Jasenovac	1941.
64.	Kramer, Josip	Jasenovac	nepoznato
65.	Kramer, Žiga	Jasenovac	1941.
66.	Lederer, Regina	Jasenovac	1942.
67.	Lederer, Salamon	Jadovno	1941.
68.	Leitner, Dragutin	Jadovno	1941.
69.	Leitner, Izidor	Jasenovac	1941.
70.	Leitner, Zora	Jasenovac-Stara Gradiška	1943.
71.	Lobković, Oskar	Danica, Gospić	1941.
72.	Matersdorfer, Paula	Jasenovac-Stara Gradiška	1942.
73.	Matesdorfer, Samuel	Jasenovac	1941.
74.	Mattersdorfer, Branko	Jasenovac-Stara Gradiška	1942.
75.	Mattersdorfer, Cicilia	Jasenovac-Stara Gradiška	1942.

76.	Mattersdorfer, Slavko	Danica, Jadovno	1941.
77.	Mattersdorfer, Zlata	Jasenovac-Stara Gradiška	1942.
78.	Meider, Ferdo	Jasenovac	1941.
79.	Meisel, David	Danica, Jadovno, Jasenovac-Stara Gradiška	1942.
80.	Meisel, Zlatko	Danica, Jadovno	1941.
81.	Milanić, Zlatko	Danica, Gospić	1941.
82.	Misner, Aleksander	Jasenovac	nepoznato
83.	Misner, Ervin	Auschwitz	nepoznato
84.	Misner, Ervin	Auschwitz	nepoznato
85.	Misner, Heda	Auschwitz	nepoznato
86.	Misner, Hela	Auschwitz	nepoznato
87.	Misner, Zlata	Jasenovac	1942.
88.	Moses, Zlatko	Jadovno	1941.
89.	Öffner, Albert	Jasenovac-Stara Gradiška	1941.
90.	Offner, Gabrijel	Jasenovac-Stara Gradiška	1944.
91.	Polak, Stanko	Danica, Jadovno	1941.
92.	Polanzer, Ivica	Auschwitz	1944.
93.	Polanzer, Sida	Jasenovac-Stara Gradiška	1942.
94.	Polanzer, Zlata	Zagreb	1943.
95.	Rechnitzer, Ignac	Jasenovac	1941.
96.	Rechnitzer, Vladimir	Jasenovac	1941.
97.	Reiner, Darko	Logor u Njemačkoj	1943.
98.	Reiner, Nela	Logor u Njemačkoj	1943.
99.	Reisner, Đuro	Danica, Jadovno	1941.
100.	Rendeli, Leo	Jasenovac	1942.
101.	Rendeli, Leon	Jasenovac	1941.
102.	Rendeli, Maks	Jasenovac	1942.

103.	Rendeli, NN-mušk.	Jasenovac	1942.
104.	Rosenberg, Adolf	Jasenovac	1942.
105.	Rosenfeld, Fric	Jasenovac	1941.
106.	Rosenfeld, Samuel	Jadovno	1941.
107.	Rosenheim, Ruža	Jasenovac-Stara Gradiška	1942.
108.	Rosenthal, Aneta	Jasenovac	1942.
109.	Sachs, Josip	Jasenovac	1941.
110.	Schlesinger, Adolf	Jasenovac	1941.
111.	Schlesinger, Herman	Jasenovac	1945.
112.	Schlesinger, Humbert	Jasenovac	1941.
113.	Schlossberg, Aleksander	Jasenovac	1941.
114.	Schlossberg, Dragutin	Jasenovac	1941.
115.	Schlossberg, Micika	Auschwitz	1942.
116.	Schlossberger, Geza	Jadovno	1941.
117.	Schrenger, Alfred	Jasenovac	1941.
118.	Schrenger, Elza	Jasenovac	1944.
119.	Schrenger, Miroslav	Jasenovac	nepoznato
120.	Schwabenitz, Ivan	Jasenovac	1943.
121.	Schwarz, Ivan	Jasenovac	1941.
122.	Schwarz, Paula	Jasenovac-Stara Gradiška	1943.
123.	Singer, Ljudevit	Danica, Jasenovac	1941.
124.	Sonnenschein, Julio	Jasenovac	1941.
125.	Spitzer, Darinka	Jasenovac-Stara Gradiška	1942.
126.	Spitzer, Hugo	Jadovno	1941.
127.	Spitzer, Oskar	Jasenovac	1941.
128.	Steiner, Sidonija	Jasenovac	1942.
129.	Stern, Hermina	nepoznato	1942.

130.	Stern, Hinko	Jadovno	1941.
131.	Stern, Izidor	Jadovno	1941.
132.	Stern, Margita	nepoznato	1942.
133.	Stern, Olga	nepoznato	1942.
134.	Strauss, Eržika	Jasenovac	1942.
135.	Vadas, Đuro	Jasenovac	1941.
136.	Vadas, Leontina	Jasenovac	1943.
137.	Vadaš, Andrija	Jadovno	1941.
138.	Vajs, Milka	Auschwitz	nepoznato
139.	Weinberger, Elza	Jasenovac	1942.
140.	Weinberger, Leo	Danica	nepoznato
141.	Weiss, Albert	Auschwitz	nepoznato
142.	Weiss, Božidar	Jasenovac	1942.
143.	Weiss, Hela	nepoznato	1942.
144.	Weiss, Julius	Jasenovac	1942.
145.	Weiss, Leopold	Jasenovac	1944.
146.	Weiss, Miroslav	Jasenovac-Stara Gradiška	1941.
147.	Weiss, Otto	Jasenovac	1944.
148.	Weiss, Pavao	Jasenovac-Stara Gradiška	1941.
149.	Weiss, Polde	Jasenovac	1944.
150.	Weiss, Rozalija	Jasenovac-Stara Gradiška	1941.
151.	Weiss, Vlado	Jadovno	1941.
152.	Weiss, Zvonko	Jasenovac	1944.
153.	Zukerman, Anica	Jasenovac	1942.